

BİNGÖL'ÜN TARİHİ ÇEVRE VE ŞEHİRCİLİK BAKIMINDAN GELİŞİMİ*

Yaşar BAŞ¹ Vedat AVCİ²

Geliş: 29.12.2020 / Kabul: 25.01.2021

DOI: 10.29029/busbed.849214

Öz

Bingöl merkezinin tarihi çevre ve şehircilik bakımından gelişimi odaklı çalışmalar, bu güne kadar dolaylı ve az sayıdaki akademik çalışmalar ile sınırlı kalmıştır. Ancak geçmişten günümüze kadar doğudan batıya ve kuzeyden güneye birçok ulaşım yolarının merkezinde yer alan bu coğrafyanın merkezini teşkil eden Bingöl şehrinin ve yakın fizikî çevresinin değişim ve gelişim seyri ile bu değişime etki eden unsurlar merak konusu olmuştur. Bu incelemede, Bingöl şehri veya bölgeye merkezlik eden yerleşim birimlerinin değişim tarihleri, sebepleri, yerleşim alanları ve konuşlanmış oldukları alanların şehirleşme ve yerleşim bakımından durumları gözlemlenmiştir. Bu açıdan bakılınca, şehrin veya bölgenin tarih öncesi dönemlerden bugüne taşıdığı adları, coğrafi konumu, jeomorfolojik yapısı, demografik, idarî, askerî, siyasî, sosyal, coğrafi, kültürel vb. şartlarının devirler boyunca şehir ve çevresinin değişimi ve gelişimine etkileri önem kazanmıştır. Bu çerçevede yapılan inceleme, ilk çağlardan ortaçağlara kadar Bingöl ovası ve çevresinde günün şartlarına uygun önemli ve stratejik yerleşim ve yapılaşma şekillerine yer verildiğini göstermiştir. Ancak takip eden dönemlerde Bingöl ve merkezî bölgenin çevre ve gelişim bakımından muhtelif nedenlerle ıssızlaşmaya başladığını ortaya koymuştur. Bölgenin idarî merkezini oluşturan yerleşim birimi, bu ıssızlaşmaya binaen köy niteliğine sahip bir özellik kazanmıştır. Yerleşim birimi ve yakın alanı, geniş bir şehircilik imkânı ve anlayışına sahip olamamıştır. Bu şartları ile yaygın ve kendine özgü geniş bir fizikî ve kültürel etki oluşturamamıştır. Bu durum büyük ölçüde Osmanlı

¹ Prof. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yasarbas2000@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3275-6537>.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, vavci.12@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1439-3098>.

* Bu çalışma, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın öncülüğünde iller bazında hazırlanıp aynı bakanlığın yayınları arasında 2021'de yayınlanan bir proje çerçevesinde "Bingöl" başlığı altında özet olarak sunulmuş, daha sonra genişletilerek yeniden yayınlanmıştır.

Devri'nin ve Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yarısına kadar devam etmiştir. Ancak yakın zamanlarda şehirle ilgili bir çevre ve şehircilik anlayışından bahsedilebilir olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde şehrin kuruluş yeri, gelişim dönemleri ile nakledilen yeni yeri jeomorfoloji ve afetlere maruz kalma açısından araştırılmıştır. Şehrin bugün bulunduğu alanın jeomorfolojik özellikleri ile gelişme doğrultusunun jeomorfoloji ile uyumlu olup olmadığı ortaya konulmuştur. Burada, şehir yerleşimini etkileyen doğal afetler, resmi özel yapılaşma vb. durumlar da gözden geçirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda çalışma alanına ait topoğrafya haritalarından Sayısal Yükseklik Modeli (SYM) oluşturulmuş (10*10 m), SYM'den yükselti basamakları ve eğim haritaları elde edilmiştir. SYM'den eğim ve yükselti özellikleri elde edilerek şehir, kuruluş yerinin elverişliliği bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışmada Bingöl şehir yerleşmesinin geçmişten günümüze maruz kaldığı ve kalabileceği doğal afetler ortaya konmuş ve çözüm önerileri sunulmuştur. Bingöl şehir yerleşmesinin gelişme dönemleri ve doğrultusu için farklı dönemlere ait Landsat TM 5 ve Landsat 8 OLI-TIRS uydu görüntüleri kullanılmıştır. Çalışmada 1985, 1990, 2000 ve 2010 yıllarına ait Landsat TM 5, 2019 yılı Landsat 8 uydu görüntüsü kullanılmıştır. Uydu görüntülerinin farklı bantları ARCGIS 10.1 programı ile birleştirilmiş (Composite Bands), şehrin gelişme dönemi ve doğrultusu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çapakçur, Bingöl, Tarihi Gelişim, Çevre, Şehircilik.

DEVELOPMENT OF BINGOL CITY IN TERMS OF HISTORICAL ENVIRONMENT AND URBANITY

Abstract

The studies based on the development of Bingöl city centre in terms of its historical environment and urbanization are limited with indirect and few academic studies of this age. However, the change and development process of the city of Bingöl have been a matter of curiosity as it is the centre of this geography, which is located at the centre of many transportation routes from east to west and from north to south, and as to its close physical environment, and the factors that affect this change. In this study, the change dates, reasons, settlement areas and the conditions of the settlements in terms of urbanisation and the settlements centred in Bingöl city or region were observed. From this point of view, the effects of the names, demographic, administrative, military,

political, social, geographical, and cultural conditions of the city or the region on the change and development of the city and its environment throughout the ages have been significant. The examination made in this framework showed that important and strategic settlements from the ancient times to the Middle Ages were included in the plains and surroundings of Bingöl. However, the study revealed that in the following periods, Bingöl and its central region began to desolate for various reasons in terms of environment and development. The settlement, which constitutes the administrative centre of the region, has acquired a village character due to this desolation. The settlement unit and its close area did not have a vast urban planning opportunity and understanding. It could not create a widespread and unique physical and cultural impact because of its conditions at that time. This situation continued until the end of the Ottoman Period, even till the first half of the Republic Period. However, recently, an understanding of environment and urbanism has been mentioned for the city of Bingöl.

In the Republic Period, the location of the city, its development periods and the new place transferred in terms of geomorphology and disaster exposure were examined. The geomorphological aspects of the area where the city is located today, and whether the direction of development is compatible with geomorphology has been revealed. Natural disasters affecting the situations, such as city settlement and official private construction, are also reviewed. For this purpose, the Digital Elevation Model (DEM) was created from topography maps of the study area (10 * 10 m), as well as elevation steps and slope maps were obtained from DEM. The slope and elevation characteristics were obtained from the DEM, and the city was evaluated in the context of the availability of the place of establishment. The natural disasters, which the Bingöl city settlement has been exposed from past to present and which it may be exposed, were discussed and solutions were presented. Landsat TM 5 and Landsat 8 OLI-TIRS satellite images belonging to different periods were used for the development periods and direction of the Bingöl city settlement. Landsat TM 5 and Landsat 8 satellite images for the years 1985, 1990, 2000 and 2010, 2019 were used in the study. Different bands of satellite images were combined with ArcGIS 10.1 program (Composite Bands); moreover, the development period and direction of the city were determined.

Keywords: Çapakçur, Bingöl, Historical development, environment, urbanism.

I. Giriş

1. Coğrafi Konumu

Bingöl ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nün doğusunda yer almaktadır. Türkiye'nin doğal yöre ve çevrelerinin tasnif edildiği bir çalışmada "Bingöl çevresi Muş Bitlis yöresi içerisinde değerlendirilmiştir" (Erol, 1993: 13-41). Bingöl, Diyarbakır, Muş, Erzurum, Erzincan, Tunceli ve Elazığ illeriyle komşudur. İl, batıdan Karaboğa Dağları, kuzeyden Serçelik ve Karagöl Dağları, doğudan Bingöl Dağı, güneyden Akçakara Dağı tarafından sınırlandırılmıştır. İl, komşu illeri birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Ülkemizi İran'a bağlayan D300 karayolu Bingöl'den geçmektedir. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'ni Karadeniz'e bağlayan karayolu da il sınırları içerisinde geçmektedir. Elazığ-Tatvan Demiryolu hattına şehir merkezine 20 km uzaklıkta Genç ilçesinden geçmektedir.

2. Yer Adı (Toponimi)

Bingöl bölgesi için Arapça, Ermenice, Türkçe kökenlere işaret eden Mingöl, Cebeli Cur, Çapakçur, Sirmanç ve Çevlik/Çoluk gibi adlandırmalar kullanılmıştır. Bu özel adlar, sulak alan, suyun aktığı bölge, hızlı akan vb. manaları ifade etmektedir. Ermeniler Çapakçur, Sirmanç, Ortaçağ Arap Coğrafyacıları Cebeli Cur vb. türevlerini kullanmışlardır. Çapak adının Türkçe bir boy adı veya balık türü olduğu da ileri sürülmüştür. Bu isimler zamanla değişikliğe uğrayarak Çapakçur şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır (Konukçu, 1987: 9-10; Kaya, 2014: 232). 1310/1892 tarihli bir salnamedeki tespite göre Çapakçur adı, kaza merkezinin etrafı dağlarla çevrili ve ortası mecrâ şeklinde olması dolayısıyla "su mecrâsı" anlamına gelen "Canbakçur" adından alınmıştır. Ancak daha sonra bu ad bozularak Çapakçur şeklinde kullanılmaya başlanmıştır (*Salname-i Vilayet-i Bitlis*, 1310: 264).

Osmanlı arşiv belgelerinde adı geçen Çevlik/Çoluk/Çoliğ adı ise esas olarak bir köy yerleşimi için kullanılmıştır. Ancak muhtemelen 18. Yüzyılın ortalarından itibaren bu yerleşim birimi, Çapakçur sancağının ya da kazasının idare merkezi, merkez kazası veya nahiye merkezi olarak kabul edilmiştir. Günümüzde kısmen terkedilmiş halde bulunan bu alan Aşağı Çarşı bölgesi adı ile bilinmektedir. Ancak bu ad hiçbir zaman Çapakçur bölgesinin bütününe ifade etmemiştir. Bu adlardan birincisi bir kale şehire, bölgeye veya sancağa, ikincisi ise bu sancağın dâhilindeki bir köye, kaza veya nahiye merkezine ad olarak kullanılmıştır. Nitekim 1550 yılına ait tapu kayıtlarında Çevlik imlası ile okunabilecek bir nahiye

adı mevcuttur. Ancak nahiyenin merkezi olarak Çevlik köyü veya kasabasına dair bir yerleşim birimi gösterilmemiştir. Bu durum, Çevlik nahiyesinin Çapakçur sancağının merkezindeki bir coğrafi bölgeyi gösterdiğini; henüz Çevlik adlı bir köyün mevcut olmadığını düşündürmektedir. Ancak aynı tahrir defterine, Gökdere nahiyesine bağlı Çorlık veya Çörelık imlası ile okunabilecek bir köy adı da kaydedilmiştir. Bu durum da belki bu nahiyeye adını veren 65 nüfusa sahip Çevlik köyünün okunuşu olarak biraz imla farkı ile Gökdere nahiyesine bağlı ve bugün Çevlik olarak bildiğimiz alandaki köyü göstermekte olabileceğini akla getirmektedir (*1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası – Nüfus ve İskân*, 2014: 156, 157, 274, 288). Köyün adının anlamı ve okunuşuna gelince, bu adın doğru okunuşunun “killi toprak” anlamına gelen “Çorlık” olduğu; telaffuzunun ağır olması nedeniyle “r” harfinin zamanla kaldırılarak Çolık, Çolığ veya Çevlik şeklinde kullanıldığı ileri sürülmektedir (Demir, 2014: 194). 1860’lı yıllara ait Şeriye sicili kayıtlarında da bu yerleşim birimi Çevlik/Çolık okunabilecek şekilde köy yerleşim birimi olarak tescil edilmiştir (*DŞŞ.*, nr. 3748, Gör. 102; *DSŞ*, nr. 3695, Gör. 39, 86). Ayrıca bu tespitler, aşağıda daha ayrıntılı olarak görüleceği üzere, Çapakçur merkezinin geniş çaplı bir şehirleşmeden mahrum olduğunu göstermektedir.

Bingöl şehri, bugünkü adını Kuvaterner’de meydana gelen buzullaşmalar sonucu Bingöl Dağı üzerinde oluşmuş çok sayıda buzul gölünden almıştır. “Bugüne kadar Türkiye’de glasyal morfoloji çalışmalarında, üzerinde bu kadar göle yer veren başka bir dağa rastlanmamıştır. Gerçekten, 1/25000 ölçekli topoğrafya haritalarında görülmekte olan 72 adet irili ufaklı ve sürekli göl bile, dağın göl açısından ne kadar zengin olduğunu göstermektedir. Dağlık kütle üzerinde bunların dışında, özellikle örtü şeklindeki morenler üzerinde yer alan, belki bu sayıdan daha fazla miktarda haritaya geçirilemeyecek kadar küçük ölçülü sürekli göl ile kapalı depresyonlar içerisinde sayısız geçici ve yazı kuruyan göl bulunmaktadır” (Tonbul, 1997: 365).

3. Jeomorfolojik Yapısı

“Yerleşme alanlarının yeri ve zemin yapısı, arazi dağılımının ve çevre faktörlerinin yeterince etkisi altındadır. Bu faktörler yapıların ayrıntısını, mimarisini ve şehirlerin şekillenmesini de kontrol etmekte, şehirlerin yeri doğal prosedürler sonucu değişmektedir”. Coğrafi koşullar, bazı sahalarda yerleşmelerin ortaya çıkmasını zorlaştırır. Coğrafi koşullar açısından elverişsiz alanlarda kurulan yerleşmeler gelişme potansiyeline sahip olamazlar.

Ayrıca “Coğrafi çevre şehirlere genişleme doğrultusu tayin etmektedir. Kentlerimiz, bugünkü yerleşim alanlarında, bir yandan bölümler halinde tek tek yıkılıp, yeniden kurulurken, bir yandan da kırsal yörelere doğru yayılmaktadır. Bu bir anlamda, kentsel değişim ve gelişim sürecinde yerleşme alanlarının dokusunun yenilenmesi demektir. Söz konusu doku değişimi genellikle fiziki faktörlerden kaynaklanmaktadır. Yerleşme alanlarının seçiminde, yerleşme bölgesinin jeomorfolojik yapısı, çevre şartlarıyla birlikte yerleşme birimlerinin dağılımını denetlemektedir” (Bilgin, 1989: 35-41).

Bingöl şehir yerleşmesi, Bingöl (Çapakçur) Çayı'nın Bingöl Ovası'na açıldığı bir sahada kurulmuştur. Ancak yerleşme daha sonra doğal afetler sonucu yer değiştirmiştir. Yerleşmenin kurulduğu ilk saha, Bingöl Çayı vadisinin tabanına karşılık gelmektedir (Şekil 1). Vadi tabanının genişliği eğim koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Eski Bingöl yerleşmesinin kurulduğu akarsuyun yukarı kesimlerinde vadi tabanının genişliği 300-400 m iken, aşağı kesimlerde bu değer 700-800 m'yi bulmaktadır. Çalışma alanı ve yakın çevresinde yer alan başlıca zirveler Zimmet Tepe (1335 m), Bayram Tepe (1250 m) ve Nazik Tepe'dir (1312 m). İçerisinde şehir yerleşmesinin de bulunduğu Merkez ilçeyi, batıda Kara Ömer (2374 m) ve Gerindol dağları (2488 m), kuzeyde Karir (2082 m) güneyde Akçakara Dağı (2940 m) ile doğudaki diğer dağlık kütlelerden oluşan yüksek sahalara sınırlandırmaktadır. “Karaboğa ve kuzeydeki Karir dağı, daha çok bazalt tüf ardalanması şeklinde görülen Neojen yaşlı bir volkanik yapıya sahiptir” (Tonbul, 1990). Eski Bingöl yerleşmesi 1125-1150 m yükseltileri arasında kurulmuşken, günümüzde yerleşme 1030-1200 m yükseltileri arasında yer almaktadır. Bingöl Ovası, inceleme alanında yer alan en önemli tektonik depresyondur. “Türkiye'nin en belirgin ve aktif yapısal unsurlarından biri durumundaki Doğu Anadolu Fay Zonu (DAFZ) üzerinde şekillenmiş olan Bingöl ovası, yaklaşık 500 km²'lik bir alan kaplamakta, DAFZ'a uygun olarak da KD-GB yönünde uzanmaktadır. Kuzeyden güneye doğru eğimli bulunan ova yüzeyi, ortalama 1150-1250 m. arasında uzanmasına karşılık, Murat Nehri ve kollarının işlevleri sonucu oldukça parçalanmış bir durumda olup, güneye doğru gidildikçe belirginleşen basamaklı bir görünüm sunmaktadır. Kapalı bir çanak içerisine yerleşmiş bulunan Bingöl Ovası, dört bir taraftan yükseltileri yer yer 2000 m'yi geçen dağlık alanlarla çevrelenmektedir” (Tonbul, 1990: 329-352).

İlin sularını Fırat Nehri'nin kolları drene etmektedir. Murat Nehri, Peri suyu Çayı il sınırları içerisindeki en önemli akarsulardır. Bingöl şehir merkezi ve çevresinin suları Göynük Çayı, Bingöl (Çapakçur) Çayı ve Gayt (Bayram) Çayı

tarafından drene edilmektedir. Yerleşmenin kurulduğu Bingöl Çayı (Çapakçur Çayı), batıdaki dağlık sahalardan kaynağını almakta, Bingöl Ovası'nda Göynük Çayı'na bağlanmaktadır. Akarsu, kar erimelerine bağlı olarak ilkbahar mevsiminde bol su taşırken, yaz mevsiminde su seviyesi iyice düşmektedir. İlkbahar mevsiminde frontal faaliyetlere bağlı olarak bol yağışın düşmesi ve kar erimelerinin artması zaman zaman vadi tabanında su baskınlarına yol açmaktadır. Su baskınları vadi içerisinde yer alan yerleşme, tarım alanları, hayvan barınakları ve ulaşım yapıları için risk oluşturmaktadır (Şekil 1).

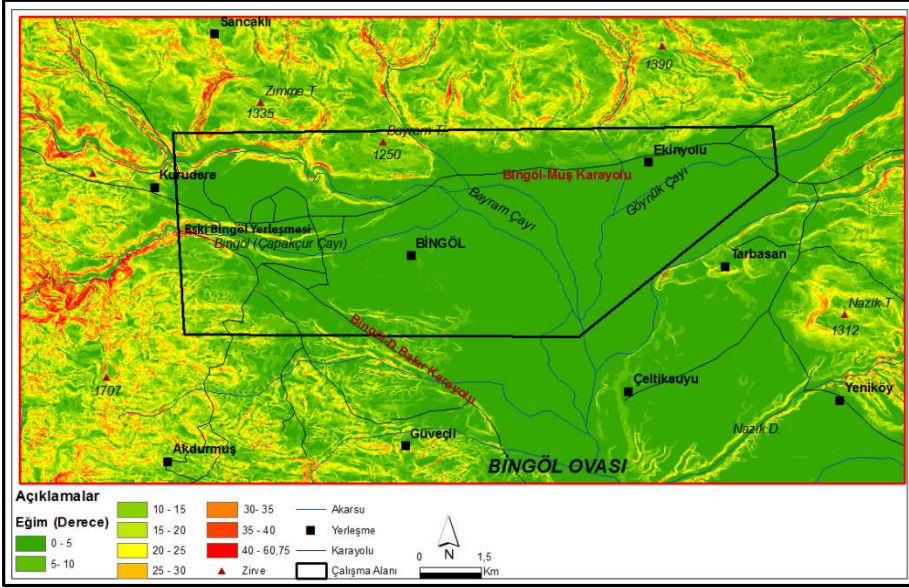

Şekil 1. Bingöl şehri, Bingöl (Çapakçur) Çayı Vadisi'ne kurulmuştur.

“İnsan yaşantısını sürdürebilmek için, her şeyden önce, kendisini güvenlik içerisinde hissettiği, içeceği-kullanacağı suyu, gerekli gıdayı kolaylıkla temin edebileceği yerlere yerleşmek ister. İnsanlar geçmişte yerleşme yerleri için genellikle yeterli su veren kaynakların çevrelerini, akarsu boylarını, tarla ve otlaklara yakın, iklimin olumsuz etkilerine karşın korunabilecek kuytu yerleri seçmişlerdir (Akkan, 1971: 38-44). Bingöl şehrinin kuruluş sahası için yukarıdaki paragrafta belirtilen ihtiyaçların göz önünde bulundurulduğu söylenebilir. Bingöl Çayı Vadisi'nin tabanında eğim değerleri oldukça düşüktür. Eğim değerleri vadi tabanında 0° iken, yerleşme sahasında maksimum eğim 6°'ye çıkmaktadır. Yerleşmeyi sınırlandıran vadi yamaçlarında ise maksimum eğim değerleri ölçülmektedir. Bingöl Çayı Vadisi'nin eski şehir yerleşmesini sınırlandırdığı sahada eğim 25-30°'nin üzerine çıkmaktadır (Şekil 2). Bu değerlendirmeler vadi tabanında yerleşme için eğim değerlerinin uygun olduğunu göstermektedir. Vadi yamaçlarında eğim değerlerinin yüksek olması ise vadi tabanında kurulan

yerleşmeleri etkileyebilecek kaya düşmesi, heyelan gibi kütle hareketlerinin meydana gelmesini kolaylaştırmaktadır.

Vadi tabanında tarım alanlarının geniş olması ve verimli toprakların bulunuşu da yerleşme açısından elverişli koşullar sunmaktaydı. Dağlık alanlardan kaynaklanan akarsuların taşıdığı alüvyal malzemeye bağlı olarak oluşan verimli topraklar ve düşük eğim değerlerine bağlı olarak geniş tarım alanları yerleşmenin nüvesinin burada olmasını sağlamıştır. Yüzeiden akan akarsular bir yandan sulamayı mümkün kılmış, bir yandan da su tablasının yüzeye yakın olması yeraltı sularından istifadeyi kolaylaştırmıştır. Vadi tabanı aynı zamanda yol güzergâhı olarak tercih edildiğinden yerleşmenin burada kurulmasını sağlamıştır. Zira bu sahalar düz olmaları nedeniyle yol yapım ve bakımının kolay olduğu sahalardır. Ülkemizde yol güzergâhları için genelde akarsu vadileri tercih edilmektedir. Buna bağlı olarak ulaşım ağları genelde D-B doğrultusunda uzanmaktadır. Günümüzde de Bingöl'ü çevre şehirlere bağlayan karayolları ve çevresi sık dokulu yerleşmelerin görüldüğü kesimlere tekabül etmektedir.

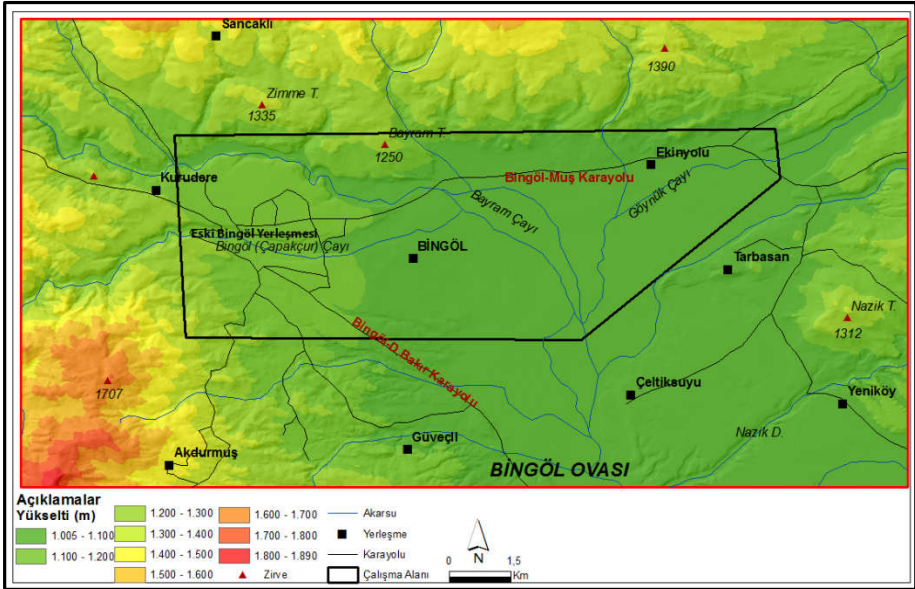

Şekil 2. Eski Bingöl yerleşmesinin ve çevresinin eğim haritası

Yerleşme sahası iklim açısından da elverişli konumdaydı. Zira bu saha çevresine göre çanakta olduğundan soğuk hava kütlelerine karşı korunaklı bir durumdaydı (Şekil 3). Ayrıca yerleşme sahası yakın çevresindeki dağlık sahalara göre 1000 m daha düşük yükseltiye sahiptir. Bu durum dikey sıcaklık gradyanına

(lapse rate) bağlı olarak yakın çevresindeki dağlık kütlelere göre 5°C daha yüksek sıcaklık değerlerinin ölçüleceği anlamına gelmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yerleşmeler elverişsiz iklim koşullarının etkili olduğu yüksek sahalardan ziyade çevresine göre çukurda kalan (depresyon), iklimin mutedil olduğu alanlarda kurulmuştur. Bingöl şehri de depresyon alanlarında kurulan yerleşmelere bir örnektir.

Yerleşme çekirdeği için Akkan (1971), “Jeomorfolojik şartlar gözden uzak tutulursa Bingöl şehir yerleşmesi için vadi tabanının seçilmiş olmasının uygun olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü vadinin yüksekçe yamaçları soğuk rüzgârlardan yerleşmeyi koruyacak, vadi tabanı sulamaya elverişli olacak, taban suyunun yüksek oluşu bahçe tarımına olanak sağlayacaktır”. Jeomorfolojik şartların meydana getirdiği olumsuzlar sebep olabileceği veya zarar derecesini artıracığı sel-taşkın, kaya düşmesi, heyelan ve deprem gibi doğal afetler nedeniyledir. Yerleşme çekirdeği “nemli olması hasebiyle kavak, söğüt gibi yetiştirilerek ek gelir sağlayacak ağaçlar için uygun olup, güvenlik endişelerinin bulunduğu dönemlerde uzaktan geçenlerin gözlerinden irak olması ve kolay savunulabilmesi nedeniyle vadi tabanında kurulmuştur” (Akkan, 1971: 40-41).

Şekil 3. Eski Bingöl yerleşmesi ve çevresinin yükselti basamakları haritası

Yerleşmeler kurulurken “Örneğin arazi eğimi, diğer bir anlatımla yamaç eğimi fazla olunca inşaat sektöründe masraflar önemli oranda artmaktadır. Eğer

arazi dar ve eğimi fazla olan vadilerle kesilmişse, bu tür yöreler yerleşmeye uygun olmadığı gibi, sağlıklı bir büyümeye ve gelişmeye de elverişsizdir” (Bilgin, 1989: 37). Şehir yerleşmesinin kuruluş yeri bu açıdan değerlendirildiğinde vadi tabanında eğim değerlerinin düşük olmasına karşın, yerleşmeyi sınırlandıran vadi yamaçlarında eğim değerlerinin yüksek olduğu görülecektir. Yerleşme yeri belirlenirken aynı zamanda “Bir arazinin morfolojik yapısı itibariyle doğal felaketlere karşı güvenceli olması yerleşme alanının seçimi açısından aranan en önemli özelliktir. Her şeyden önce yerleşme bölgesinin ve yakın çevresinin jeomorfolojik yapı itibariyle sel baskınlarına karşı emniyetli ve kütle hareketleriyle karşılaşmayacak bir jeolojik yapısı bulunmalıdır. Ülkemizde aşırı yağıştan sonra pek çok yerleşim birimini suların bastığı ve o kadar yerin de heyelan tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bilinmektedir” (Bilgin, 1989) gibi hususların pek dikkate alınmadığı görülmektedir. Nitekim şehir yerleşmesinin nüvesini oluşturan saha doğal afetlere maruz kalması açısından oldukça risklidir. Bingöl şehir yerleşmesinin kuzeydoğusundan Doğu Anadolu Fayı (DAF) geçmektedir. DAF’ın Ilıcalar ve Göynük segmentleri oldukça aktif olup, 1971 yılında Ilıcalar segmenti üzerinde can ve mal kayıplarına yol açan bir deprem meydana gelmiştir. Ayrıca Karakoçan Fayı ve Sancak-Uzunpazar Fayı çalışma sahasında hasara yol açabilecek depremlere neden olabilmektedir. İl merkezini etkileyebilecek diğer tektonik unsurlar Kuzey Anadolu Fayı’nın (KAF) Yedisu ve Ilıpınar segmentleri ile Bahçeköy ve Toklular segmentleridir. Şehir merkezini etkileyebilecek bu fayların deprem üretme potansiyeli oldukça yüksektir. 2003 yılı mayıs ayında meydana gelen ve 178 can kaybına yol açan deprem, Sancak-Uzunpazar Fayı’ndan kaynaklanmıştır. En son 14 Haziran 2019 tarihinde 5.7 büyüklüğünde merkez üssü Karlıova-Kaynarpinar köyü olan bir deprem meydana gelmiştir. Şehir merkezinde hasara yol açmayan deprem kırsal kesimde (Karlıova-Yedisu-Adaklı ilçelerinde) can ve mal kayıplarına yol açmıştır.

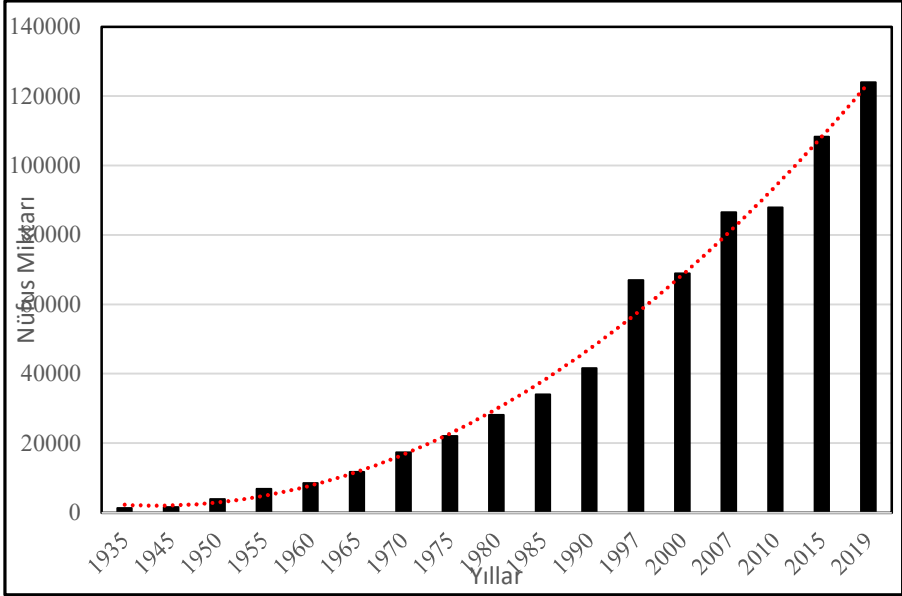
Bingöl ili ve çevresinde haritalanmayan çok sayıda fay bulunmaktadır. “Faylar önemli mühendislik hizmetlerinde bir takım sorunlara yol açmaktadır. Yerleşme alanlarındaki tünel, kanalizasyon, boru hattı ve binalarda yıkılma, göçme ve çatlamalara yol açtığı gibi depremlere de neden olmaktadır. Bütün bu zararlarından ötürü yerleşme yerlerinin seçiminde diri fayların görüldüğü kısımlardan uzak durulmalıdır. Depremler durmadan sürekli tekrarlanacağına ve kentler de büyümesini sürdüreceğine göre ülkenin jeomorfolojik ve tektonik yapısı dikkate alınarak yeni yerleşim yöreleri planlanmalıdır” (Bilgin, 1989: 38). Bingöl ili ülkemizde aktif fay yoğunluğunun en fazla olduğu sahalardan birine karşılık gelmektedir. Bu açıdan yerleşme alanlarının fay zonlarından uzağa

kurabilecek bir şansı bulunmamaktadır. Bu nedenle fay zonları üzerinde depreme dayanıklı yapıların inşası zorunludur. 1971 ve 2003 yıllarında meydana gelen depremlerde hem Bingöl Çayı vadi tabanında yer alan meskenlerde hem de bu akarsuya ait taraçaların üzerinde yer alan meskenlerde can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Vadi tabanı aynı zamanda alüvyal malzemeden ötürü yeraltı su tablasının yüzeye oldukça yakın olduğu bir sahadır. Bu sahalar depremler nedeniyle meydana gelebilecek “sıvılaşma” açısından oldukça risklidir. Yani Bingöl şehir yerleşmesinin kurulduğu sahada depremin zarar derecesi sıvılaşmaya bağlı olarak daha da fazla olabilecektir. Bingöl şehrinde yatay ve dikey yapılaşmada yörenin sismik yapısının dikkate alınması bir zorunludur.

Günümüzde şehir yerleşmelerimizi etkileyen, can ve mal kayıplarına yol açan sel ve taşkınların frekansı artmaktadır. Yoğun ve plansız şehirleşme, doğal bitki örtüsünün tahribi ve beşeri etkiler ile iklim değişikliğine bağlı olarak oluşan aşırı yağışlar sonucunda görülen su baskınları Bingöl şehri için de önemli doğal tehlike kaynaklarından biridir. Şehir yerleşmesinin kurulduğu saha sel ve taşkınlar açısından oldukça risklidir. Zira şehrin kurulduğu yer birikinti yelpazesine de karşılık gelmektedir. “Üzerine Bingöl şehir merkezinin de yerleştiği yelpaze, Bingöl (Çapakçur) Çayı ve Gayt Çayı tarafından oluşturulmuştur” (Tonbul, 1990: 342). Birikinti koni ve yelpazeleri, “Dağlık alanlarda akarsu profilinin ovaya birleştiği kesimlerde önemli miktarda çakıl ve kum gibi maddelerin birikmesi ile oluşur. Bu sahalar iç ve dış drenajın iyi gelişmiş olması ve yeraltı suyundan kolayca yararlanılmasından ötürü yerleşim yerleri olarak seçilmektedir. Ancak bu tür yelpazelerde yerleşenlerin unutmaması gereken bir husus, yelpazenin dinamik olduğu, hızlı bir yağıştan sonra sel potansiyelinin varlığıdır. Sel potansiyeline sahip olan alanlarda sedimantasyon sürekli olduğundan, çökelen materyaller yerleşme alanındaki ulaşım sistemini örtmekte, kanalizasyon sistemini tıkamakta ve yaşamı felce uğratmaktadır. Bundan ötürü söz konusu alanların yerleşmeye açılmaması önerilmektedir” (Bilgin, 1989: 39). Eski yerleşme tam da bahsedilen sorunların yaşanabileceği bir alana kurulmuştur.

“Bingöl şehrinin nüfusunun az olduğu dönemlerde çevredeki ormanlarının tahribinin de fazla olmaması yer seçimindeki olumsuzlukların hissedilmesini geciktirmiştir” (Akkan, 1971) (Şekil 4). Çünkü nüfusun azlığına bağlı olarak orman tahribinin az olması erozyonun boyutlarının düşük kalmasına ve sel karakterli akışların etkilerinin düşük olmasına yol açmıştır. Ancak nüfusun artması doğal bitki örtüsünün tahribatının hızlanmasına, zamanla erozyonun ve sel karakterli akışların artmasına neden olmuştur. Bu durum yerleşme için yeni alanlara ihtiyacın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nüfusun artmasına bağlı

olarak “konutlar bir yandan akarsu yatağına bir yandan da yamaçlara doğru yükselmiştir. Bu durum sel karakterli akarsulara bağlı olarak su baskınlarının yaşanmasına, yamaçlardan kopan iri blokların konutları etkilemesine neden olmuştur” (Akkan, 1971). Bu afetler nedeniyle Bingöl şehrinin nakledilmesi kararlaştırılmıştır. “Başlangıçta vadi tabanında inşaata uygun yer kalmaması ve seki üzerindeki düzlüğün şehir için daha uygun olduğu görüşünden hareket edilmiş olmakla beraber, 1950-1955 arasındaki devrede kaya düşmesi-kaya yuvarlanması ve sel tahribatının getirdiği vahim olaylar göz önünde bulundurularak şehir nakledilmiştir” (Akkan, 1971: 41, 42). 1316/1898 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi 'ne göre Bingöl şehrinin kurulduğu sahada geçmiş dönemlerde de su baskını olaylarının yaşandığı bildirilmektedir (*Bitlis Vilayetine Mahsûs Salnâme*, 1316: 297, 299-300).

Şekil 4. Bingöl şehir yerleşmesinin nüfus miktarında yıllara göre meydana gelen değişim (1935-2000 dönemine ait nüfus verileri, Soylu (2003)'ten, diğer veriler TÜİK'ten alınmıştır (http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059).

Bugün Eski Bingöl yerleşmesinde halen meskenler, hayvan barınakları, tarım alanları ve sosyal tesisler bulunmaktadır. Bu yapılar sel-taşkın, kaya düşmesi ve deprem tehlikesi altındadır. Nitekim 2016 yılında meydana gelen su baskını olayında çok sayıda ev, işyeri ve hayvan barınağı zarar görmüş, bir yaya ve bir araç köprüsü yıkılmıştır.

II. İlk Çağlardan Cumhuriyet Devrine Kadar Çapakçur (Bingöl) Çevresinde Yerleşim

1. İlk yerleşim birimleri ve arkeolojik kalıntılar

Foto. 1. Bingöl Elazığ Yolu'nun 30. km. yakınında Urartu Yolu kalıntısı.

Kaynak. <http://www.bingol.gov.tr/urartu-yolu>

Eski adı ile Çapakçur Bölgesi'nin merkezinde yerleşik bugünkü Bingöl şehri ve çevresi, eski çağlardan beri, bu çevreyi birbirine bağlayan yolların kesiştiği Bingöl Ovası'nın Çapakçur Çayı, Göynük Suyu ve benzerleri ile Murat Nehri kıyılarına yakın farklı yerleşim alanlarına konumlandırılmak suretiyle varlığını sürdürmüştür. Deprem, sel, heyelan vb. nedenlerle konumlandığı yerler değişse de yerleşmeler genellikle Çapakçur Çayı ile Murat Nehri arasında şekillenmiştir. Diyarbakır, Erzurum, Erzincan ve Elazığ gibi büyük şehirlerin ortasında bulunuşu ve etrafının dağlık oluşu, Çapakçur çevresindeki geniş çaplı yerleşimi, şehrin ticari, ekonomik, kültürel ve fiziki gelişimini olumsuz etkilemiştir. Bu nedenlerle dar bir alanda kurulmuş küçük bir yerleşim birimi olarak kalmıştır.

Bingöl çevresi arkeolojik kalıntılar bakımından bazı varlıklara sahiptir. Bugünkü yerleşim birimi yakınlarında eski çağ izleri taşıyan doğal veya yapay mağara, höyük, kale ve yol kalıntıları mevcuttur. Bunlardan biri, İran'dan gelip Van, Bitlis, Bingöl Harput'u geçerek batıya ulaşan ortalama 5 m. genişliğindeki Urartu yoludur. M. Ö VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen antik Urartu yolunun izleri bulunmaktadır. Çevredeki kalıntılar arasında en dikkat çeken gruplardan biri de mağaralardır. Bu mağaralar, su kaynaklarına yakın, sarp, dik, basamaklarla

çıkılan, çoğunlukla tek katlı, tek veya çok odalıdır ve duvarlarında süslemeler veya oymalar yer almaktadır. Haklarında ayrıntılı araştırmalar yapılmamış olan bu mağaralar hakkında tahmini tarihlenmeler yapılmıştır (Tiryaki, 2008: 76, 86).

Bingöl çevresinde, en kapsamlı ve dikkat çeken yapılardan biri olarak ilk akla gelen mağara, Zağ Mağarasıdır. Bingöl'ün doğusunda, Gökçeli ve Yenidal köyleri arasında Murat Nehri kıyısında olup her katı 26 odalı olmak üzere üç kat şeklinde zeminden yaklaşık 300 metre yükseklikteki sarp kayalara oyulmuş suretiyle oluşturulmuştur. Giriş kısmı, kayaların basamak şeklinde oyulmasıyla bağlanmıştır. Giriş katında, zahire deposu olarak kullanıldığı düşünülen sıvalı kuyular bulunmaktadır. Orta katta oturma odaları, üst katta iki haremlik odası mevcuttur. Yuvarlak bacalarla katlar arası geçiş sağlanmıştır. Odalar arasında kapılar bulunmaktadır. Mağara zamanla özelliğini yitirmiştir. Bununla beraber, 17 odası bugüne ulaşabilmiştir (Akbulut, 1995: 182).

Foto 2. : Zağ Mağarası.

Kaynak: https://www.bingolsurmanset.com/images/haberler/bingol-zag-magarasi_323fa5945ae8022feb29.jpg

Bingöl çevresinde görülen arkeolojik kalıntılardan ikinci grubu höyüklerdir. Muş karayolu üzerinde Bingöl'ün 26 km. doğusunda bulunan Zulüm tepe höyüğü bunların en önemlisidir. Eser, dıştan yaklaşık 87x44 m. boyutlarında, dikdörtgen yapılu küçük ölçekli bir yol üzeri tesisi görünümündedir. Mevcut yola

ve Urartu yoluna paralel olan tepelik yapı, Urartu eseri olarak kabul edilmektedir (Köroğlu, 1996: 28, 31; Tiryaki, 2008: 77, 78).

Bingöl yakını ve çevresinde dikkat çeken arkeolojik kalıntılardan üçüncü grubu kale kalıntıları oluşturmaktadır. Bingöl'ün yakın çevresindeki üç kaleden ilki, Bingöl'ün 1 km. kuzey doğusunda Kaleönü/Simani Mahallesi'nin kuzey bitişiğindedir. Kale, Bingöl Ovası'nın da kuzeyinde, yaklaşık 35 metre yüksekliğinde, ovayı kontrol eden doğal bir tepelik konumundadır. Kemalettin Köroğlu'na göre 50 x 34 m, Veli Sevin'e göre 39x29 m. boyutlarında düzensiz dikdörtgen plana sahiptir. Görülebilen 8 mekândan oluşmaktadır. Taşlarla örülme çevre duvarı 11.70 m., iç duvarları ise 1 m. kalınlığındadır. Güney ve batı tarafındaki teraslarında, ayrıca mimari kalıntılar mevcuttur. Urartulara ait olduğu ileri sürülen yapıyı, bir konaklama tesisi olarak değerlendirenler vardır. Daha önce önünde mevcut olan Urartu yoluna ait izler zamanla kaybolmuştur ((Köroğlu, 1996: 30; Sevin, 1987: 6; Tiryaki, 2008: 82).

Bingöl'ün yakınındaki ikinci kale, şehrin 4 km. kuzeyinde, Kaleönü Kalesi'nin batısı ve Gayt Deresi yakınında, Çayboyu köyüne hakim tepenin üzerindedir. İleri karakol veya konaklama tesisi olabilecek Gayt Kalesi'nin de Urartu devrine ait olduğu kabul edilmektedir. Kuleli ve 2 metre genişliğinde surlara sahip kale çokgen planlıdır (Tiryaki, 2008: 80).

Bingöl çevresindeki üçüncü yapı, Samantepe Höyüğü'dür. Bu höyük, şehrin 8 km güneyinde, Bingöl-Genç yolu üzerinde, 350 x 200 m. lik boyutu ve yaklaşık 20 m. lik yüksekliğiyle çevredeki en büyük arkeolojik yerleşim birimidir. Yapı, Demir Çağı Urartu eseri olarak M. Ö. 7. ve 8. yüzyıla tarihlenmektedir (Sevin, 1988: 458-459; Tiryaki, 2008: 79).

Foto. 3. Simani/Kaleönü Kalesi.

Kaynak:[https://encrypted-](https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn%3AANd9GcTM46ikyQnt92myKHdNwPkDCv14vfN4H03z1Q&usqp=CAU)

[tbn0.gstatic.com/images?q=tbn%3AANd9GcTM46ikyQnt92myKHdNwPkDCv14vfN4H03z1Q&usqp=CAU](https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn%3AANd9GcTM46ikyQnt92myKHdNwPkDCv14vfN4H03z1Q&usqp=CAU)

Bu çevreye yakın üçüncü ve en önemli kalıntı, Sebeterias Kalesi'dir. Kale, güneyde Bingöl Genç yolunun 20. kilometresinde, Murat Nehri'nin kıyısında ve Genç ilçesinin girişindedir. Üzerine ayrıntılı arkeolojik araştırmalar yapılmamıştır. Yapının Urartu kalıntısı olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre, Urartu Devleti'nin en parlak devrine ulaştıran Kralı Menuas (M.Ö: 800–880), ilk defa bu bölgeyi ele geçirmiş, Bingöl yaylalarını koruyabilmek için Sebeterias Kalesi'ni yaptırmıştır. Ancak bu kalenin daha sonraları da kullanılmış olduğuna dair işaretler vardır (Tiryaki, 2008: 37, 46, 49, 54 vd.).

Doğu Anadolu'da özellikle Bingöl, Bitlis, Tunceli, Kars, Van, Erzurum ve Diyarbakır yörelerinde yaygın olarak görülen görülen kalıntılardan bir diğer grubu, koç başlı mezar taşları oluşturmaktadır. M.Ö. 250 yıllarında Partların hâkimiyetine giren Bingöl havalisindeki Part mezarlarında koyun resmine rastlanmaktadır. Buna dair örnekler, bugün Karlıova ilçesinin eski mezarlarında görülmektedir (Fırat, 1981: 64). Aynı gelenek, Orta Asya Türk kültürünün en güzel örnekleri arasındadır. Yayla hayatı, yaylaya çıkma, otlakta hayvan sağma gibi adetler konar-göçer Türk topluluklarının kültür yapılarını da etkilemiştir (Grousset, 2006: 42; Tiryaki, 2008: 70).

2. Ortaçağda Çapakçur'un kale şehir özelliği, yerleşimi ve değişimi

Foto. 4. Simani /Kaleönü Kalesi'nin temel kalıntıları. Aşağıda sırasıyla yeni yapılaşmakta olan Kaleönü Mahallesi'nden bazı evler, şehirlerarası yol ve Bingöl Ovası'ndan bir görünüm (**Kaynak.** Abdullah Demir).

Çapakçur bölgesinin farklı devirlerdeki coğrafi yerleşimi hakkında ortaçağ kaynaklarından bazı bilgilere ulaşmak mümkün gözükmektedir. Ortaçağ tarihçisi ve coğrafyacısı Yakut el-Hamevî, burasının kendisine bağlı çok sayıda kale ve birkaç köyden oluşan Diyarbekir'e komşu büyük bir kasaba olduğunu kaydetmiştir (Hamevî, 1867: II, 20). İbn Şeddâd ise, Cebel-i Cur bölgesini Diyarbekir bölgesindeki kale şehirlerden biri olarak göstermiştir (İbn Şeddâd, 1978: III/I, 246). Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, 30 Ekim 1467 tarihinde Murat Suyu üzerindeki Çapakçur'da yapılan savaşta Karakoyunlu Cihanşah'ı yenmiştir (Devletşah Semerkandî, 1977, c. IV, 537). Bu bilgilere göre Çapakçur, küçük bir kale şehir özelliğine sahipti. Merkezi yerleşimin bulunduğu ovanın etrafı kalelerle çevrili idi. Bu değerlendirmeleri esas alan araştırmacılardan birine göre Çapakçur bölgesinin merkezi, günümüz Bingöl il merkezinin güneybatı ucunda ve Diyarbakır'ın Hani ilçesinin 25 km. kadar kuzeybatısındaki Servi merkezi idi (Çevik, 2000: 155). Başka bir değerlendirmeye göre, burası büyük bir ihtimalle Genç'teki Kral Kızı (Dare Heni) Kalesi'ydi (Acar, 2014: 189, 190). Kimilerine göre de burası halen Bingöl'ün güneyinde olup Bingöl Ovası'ndan Murat Nehri ile ayrılan Genç ilçesinin merkezi ve çevresinden ibaret idi (Baluken, 2014: 45).

Birbirine bitişik veya aynı alana işaret edilen yukarıdaki yerleşim birimleri, esasen Bingöl çevresine uzak değildir. Bingöl'ün 20 km. güneyinde ve Bingöl Ovası'ndan Murat Nehri ile ayrılan Genç ilçesi ve çevresi, o devirlerde Çapakçur bölgesinin merkezi olarak kullanılmış olabilir. Ortaya konulan bilgiler bütün olarak değerlendirildiğinde, en azından ortaçağın ilk yarısında veya biraz daha sonralarına kadar belli bir dönemde Çapakçur yerleşim merkezinin Bingöl'ün bugün güney bitişiğinde yer alan Genç çevresinde teşkilatlanmış olabileceği düşünülebilir. İlk çağlardan beri Elazığ Bingöl tarafını Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan geçitlerden birinin Lice/Hani-Çapakçur geçidi olması da bu tezi güçlendirmektedir (Tiryaki, 2011: 244). Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait 947/1540 tarihli Diyarbekir kanunnamesinde yer alan, “*Hini (Hani) nahiyesinden gecip Capakcur'a varıldığında Murad Suyu'na yakın kenar denilen bir derbend vardi*” şeklindeki ifadeler de aynı tezi güçlendirmektedir. Buna göre, Hani tarafından Çapakçur bölgesine varıldığında, Murat Nehri ve Çapakçur yakınında bir derbent bulunmakta idi. Bu derbent, bölgenin asıl geçitlerinden biriydi. Bölgenin önemli su geçitlerinden biri olan Çapakçur Köprüsü ise bu derbentin yakınında veya bitişiğinde idi (COA, TTD., nr. 200, 915, 916; Baş, 2013: 12/47, 299).

Bingöl'ün kuzey doğusunda bulunan Kaleönü Mahallesi'nin ve bu mahallin kuzey bitişiğinde mevcut Kalenin de Osmanlı öncesinden başlamak üzere Çapakçur bölgesine merkezlik yaptığına dair kuvvetli işaretler bulunmaktadır. Yukarıda kaydedilmiş olduğu üzere, Kaleönü Kalesi ve önündeki mahallenin eski bir yerleşim alanı olduğunu gösteren temel kalıntılara rastlanmıştır. Aynı alanın yanında doğudan batıya uzanan modern yol, bazı değişikliklerle birlikte eski Urartu yolunun güzergahını izlemektedir. Kale ve varoşundaki Kaleönü Mahallesi, Bingöl Ovası'na hakim durumdadır. Memluk tarihçisi İbn Eca'nın 1471 yılında Çapakçur'u ziyareti dolayısıyla bu bölgenin merkezi hakkında vermiş olduğu bilgiler, Çapakçur'un idare merkezinin Kaleönü mahallinde bulunduğuna işaret etmektedir. İbn Ecâ, “Cebâhûr (Çapakçur) Kalesi yakınında konakladık. Burası küçük bir kale olup, büyük bir vadinin başında yer almaktaydı. Burada bazı Kürt köyleri ve her taraftan akan bolca nehirler vardı. Burası kimsenin yaşamadığı ıssız bir yerdî” ifadeleriyle söz konusu bölge hakkında açıklamalar yapmıştır. Bu bilgilere göre Çapakçur şehri, o devirde küçük bir kale şehir özelliğinde idi. İbn Ecâ, yerleşime açık olan kale önünde konaklamıştı. Büyük Bingöl vadisinin kuzeyinde yerleşik küçük kale, ovaya hakim idi. Gayt Deresi, Bingöl Çayı, Çırçırık Deresi, Göynük Çayı ve Murat Nehri gibi her taraftan bolca suların aktığı ova, şehirleşmeden söz edilemeyecek

köy veya küçük bir kasaba çevresinde yerleşik az sayıdaki köylerden ibaret ıssız bir bölge görünümünde idi (İbn Eca et-Türkî, 2018: 74, 75).

3. Osmanlı devrinin başlarında şehrin yerleşimi ve değişimi

Çapakçur bölgesi, Osmanlı idaresinin ilk yıllarından itibaren yurtluk ocaklık bir sancak olarak Diyarbekir Eyaleti'ne bağlanmıştır (Yılmazçelik, 1995: 294). 24 Temmuz 1575 tarihinde Erzurum Eyaleti'ne ilhak edilmiştir (COA, ADN. MHM., nr. 15, s. 227, hüküm. 1912; Demir, 2014: 205). Ancak kısa süre sonra eski idari şekli esas alınmıştır. 19 Ekim 1695'te halen Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı iken, sancak beyliği Palu Beyi Mansur'un (Bunsar) idaresine bırakılmıştır (COA, MAD., nr. 18551, 14). Daha sonra idarecileri değişmiş olsa da 19. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı kalmıştır (Yılmazçelik, 1995: 294). 1834'te nahiye olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlı iken, 1844'te Palu kazasına tabi kılınmıştır. Ancak 1845'te yeniden Erzurum'a, 1848 düzenlemesinde kaza olarak Diyarbekir sancağına iade edilmiştir. 1868 yılında yapılan yeni düzenlemeler sırasında Çapakçur, nahiye olarak Mamûretülaziz vilayetinin Palu kazasıyla ilişkilendirilmiştir (*Yurt Ansiklopedisi*, 1982: II, 1329). 1871 tarihli vilayet nizamnamesini müteakip 1881 yılında Bitlis vilayeti kurulunca bu vilayetin bir parçası olmuştur (Tuncel, 1992: 184). 1900 (*Salname-i Vilayet-i Bitlis*, 1318: 233) 1910 (COA, MF MKT 1154/48) ve 1912 de halen Bitlis Vilâyeti Genç sancağına bağlı bir kaza durumunda olduğu anlaşılmaktadır (COA. ML_EEM__00962_00031_001_001).

Çapakçur merkezinin Osmanlı Devri'ndeki coğrafi konumu ve kale şehir oluşu hakkında bazı tespitler yapılabilmektedir. İdris-i Bitlisi'ye göre, Çaldıran savaşının ardından Diyarbekir'in muhasarasına yardıma gelen Safevi kuvvetlerinin komutanı Kürd Bey, Çapakçur Kalesi'ni işgal etmiştir (İdris-i Bitlisi, 2001: 267). İdris-i Bitlisi'nin organizesi ile Erzincan Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kuvvetleri ve bunlarla birleşen Çapakçur ve bölge beyleri 1515 yılında Çapakçur Kalesi'ni Osmanlı Devleti'ne ilhak etmişlerdir. Bu tespitlere göre, Osmanlı devrinin başında Çapakçur, bir kale şehir olarak devralınmıştır. Ancak Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferlerinin öncesinde ve savaşlar sırasında çatışma bölgesinde bulunan bu bölge oldukça ıssızlaşmış ve nüfusu azalmıştır. Çapakçur Kalesi ise, muhtemelen fetihden hemen sonra boşaltılmıştır (İdris-i Bitlisi, 2001: 267; Hoca Saadeddin, 1992: 255-258).

Kanuni Sultan Süleyman devrinin 1550 tarihli tapu tahrir defterine göre, pek çok Osmanlı yerleşim birimi gibi Çapakçur sancağındaki yerleşim de bu devirde gelişmeye başlamıştır. Ancak bu gelişme Çapakçur çevresi için yine

sınırlı kalmıştır. Çapakçur Kalesi, veya önündeki yerleşim hakkında ise, açık ve doğrudan kayıtlara bu yıllarda yer verilmemiştir. Defterde, sadece Çapakçur sancağının vergi bölgelerini gösteren nahiyeleri ve köyleri ile bu nahiyelerden Bingöl'ün bugünkü geniş alanını içine alan Çevlik Nahiyesi ve köyleri hakkındaki bilgiler kaydedilmiştir. Bu durumda Çapakçur sancağı idare merkezinin adı ve konumunun tespiti, ilk bakışta bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Ancak defterde yer alan bazı bilgiler, sancağın idare merkezinin 1471 yılında İbn Ecâ'yı konuk eden, 1550 yılında Ribat/Rabat adı ile kaydedilen ve bugün Kale önü Mahallesi adı ile verilen alanın, sancağın idare merkezi olduğuna işaret etmektedir.³

³ Pek çok Osmanlı yerleşim biriminin merkezine ya da şehirlerin içine ait tapu ve nüfus bilgilerini içeren kayıtlar, nefis, nefis-i kale, tahtel kala (kale önü, kale altı) nefis-i şehır veya nefis-i kaza şeklinde gösterilmiştir. Devrin tapu tescil geleneğine göre, idari veya merkezi yerleşim birimlerinin durumunu gösteren nefis-i şehır veya nefis-i kazaya dair bilgiler, takip edilen genel bir usul olarak giriş kısmından sonra defterlerin en başında kayda geçirilmiştir. Bu ölçülere göre Çapakçur sancağının 1550 tarihli defterin en başında yer alan Rabat/Ribat adlı köyün kayıtları dikkatlice incelendiğinde, bugün Kaleönü Mahallesi olarak bilinen yerleşim biriminin bulunduğu yerde yerleşik bu köyün o tarihlerde sancağın merkezi olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü, 1 çift, 4 bennak, 5 mücerred gibi az sayıda Müslüman nüfusa karşılık, 74 hane ve 50 mücerred gayrimüslim nüfusa sahip olan bu yerleşim mevki, 26.608 akçelik padişah hası vergi geliri ile çevreye göre nispeten büyük olan üç köyden büyüklük bakımından ikinci sırada idi. Bu köy, kale önünde umumi yol üzerinde, ovaya hakim bir merkez olması dolayısıyla sancağın bağımsız bir yerleşim birimi olarak hiçbir nahiyeye de bağlanmamıştı. Köydeki üç değirmenden ikisi gayrimüslim ahaliye, biri Alaybeyi Muhammed'e ait idi. Ayrıca burada bir boyahane mukataası vardı. Köyün 26.608 akçelik gelirleri padişah hası olarak ayrılmıştı.

Ribât köyünü sancağın idare merkezi olarak kabul etmek zorunluluğu, köye ad olarak verilen Rabât /Ribât kavramının anlamında da gizlidir. 1550 tarihli mufassal ve icmal defterlerinde ilk kaydedilen yerleşim birimi olarak Rabat/Ribat adı (Bkz. *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası -Nüfus ve İskân-*, 2014: 84-86, 273), Arapça "rabat" kelimesinden gelmektedir. Rabat veya Ribat sözcüğü, Anadolu'da Ortaçağ yerleşim tipi olan kale yerleşimleriyle ilişkilendirilmiştir ve daha çok kale surlarının dış çevresinde gelişime açık yerleşim alanlarını tanımlamak için kullanılmıştır. Buna göre Ortaçağ'da kaleleri fethedenler, güvenlik kaygısıyla eski sakinlerini kalenin dışında iskân etmişlerdir. Bu anlamda iskân edilen alan veya iskân edilenler, kalenin rabatı/ribatı olarak adlandırılmıştır. Böylece kale ile rabât birbirini tamamlayan iki iskân alanı olarak görülmüştür. Rabat ile aynı anlamda kullanılan ve aynı imla ile yazılan "ribat" sözcüğü ise, Anadolu'da XII. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmıştır. Türk-İslam fetihleri sırasında Müslümanlar kalede ikamet ederken, ribât tarafında gayrimüslimler meskûn olmuştur. Zamanla kaleden inen bazı Müslümanlar da ribât tarafında yerleşmeye başlamışlardır. Böylece kale dışı yerleşimler artmaya ve genişlemeye yüz tutmuştur (Erdoğan, 2015: 184).

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın ortalarında verdiği bilgiler de yukarıdaki tespitleri doğrular niteliktedir. Evliya Çelebi'ye göre Çapakçur Kalesi, Murad Nehri'nin kenarındaki yalçın kayalıklar üzerinde Büyük İskender tarafından inşa ettirilmiş beş köşeli bir yapı idi. Kale, üstü toprakla örtülü bağısız ve bahçesiz evlere sahipti. Burası, camii, zahire ambarı, cephaneliği, su sarnıçları ve su ihtiyacını karşılamak için Murat Nehri'nden su alınan yolları bulunan müstahkem bir kale idi. Küçük toprakların mevcut olduğu kale, sancak beyinin idaresinde idi. Kadısının yıllık yüz elli akçelik geliri vardı. Kaza merkezinin müftüsü, nakibi, kethüda yeri, serdarı, dizdarı ve neferleri yoktu. Aşağı varoşu, yani kalenin bitişiğinde bakımlı evler mevcut idi.

Evliya Çelebi'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre, o sırada kale yapıları varlığını korumakla beraber, kalenin serdarı, dizdarı ve neferleri yoktu. O haliyle boşaltılmaya yüz tutmuş veya terkedilmiş durumda idi. Kale varoşunda yani kale önündeki yerleşim birimi varlığını devam ettirmekte idi. Kaza merkezi, bir köy veya küçük bir kasaba özelliğini haiz idi. Devrin şartlarına göre ciddiye alınacak bir şehirleşme söz konusu değildi. Bölge nüfusunun seyrekliği dolayısıyla mahallin müftüsü, nakibi ve kethüdası da bulunmuyordu.⁴ Pek tabii, Çapakçur Ovası'na hakim stratejik bir konumda bulunan Çapakçur Kalesi ve çevresi de o tarihlerden bugüne yağmalanmıştır. Kale yapıları ve etrafındaki evlerin kalıntıları, yeni yapıların inşasında kullanılmıştır. Kale çevresindeki eski yerleşim alanı, kısmen üzüm bağlarına dönüştürülmüştür. Kale sarnıcının kuyusu taşlarla

Görüldüğü üzere, İbn Ecâ'nın 1471 tarihli anlatımı, yukarıdaki tespitler ile 1550 tarihli Çapakçur tahrir kayıtları, Arap harfleriyle Rabât/Ribât okunabilecek şekilde kaydedilen köyün Çapakçur sancağının idare merkezi olarak kullanılmış olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Buna göre, bir Urartu konaklama tesisi olan kuzeydeki Simani/ Kaleönü Kalesi ile önündeki "Kale önü" yerleşim alanı, 1471 yılı itibarıyla Akkoyunlular tarafından Çapakçur Kalesi ve varoşu olarak kullanılmakta idi. Daha sonra Safevilerin elde ettiği bu bölge, 1515 yılında Osmanlı idaresine geçmişti. Kale şehir, büyük bir ihtimalle savaş sonrasında boşaltılmıştı. Ama önündeki yerleşim birimi, 1550 yılında halen meskûn idi. Yani kalenin rabâti/ribâti, aynı isimle bir köy adı olarak devam etmekte idi.

⁴ Evliya Çelebi'nin Çapakçur Kalesi hakkında verdiği bu bilgilere kıyasla Kaleönü/Simani Kalesi'nin Murat Nehri kenarında olmaması ve sadeliği dikkate alınır ise, Evliya Çelebi'nin Çapakçur Kalesi'nin Murat Nehri kenarında bulunduğu dair anlatımında bir uyumsuzluk olduğu görülür. Ancak Evliya Çelebi'nin, Çapakçur Kalesi ile Genç veya Bitlis kaleleri hakkında vermiş olduğu bazı bilgilerin karışmış olduğu gibi bir durum var gibidir. Ayrıca onun anlatımını kalenin Murat suyu yakınında şeklinde anlamak ve yapı şekli konusunda Evliya Çelebi'nin pek çok yer ile ilgili anlatımlarında göze çarpmakta olduğu gibi, burası ile ilgili abartılı yorumunun da bu tarifinde etkili olduğunu söylemek pek de yanlış sayılmaz (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2006: III: 138, 139).

doldurulmak suretiyle kapatılmıştır. Su menfezleri ile kale etrafındaki evlere su veren kiremitten mamul oluklar yok edilmiştir. Böylece kalıntılardan yana nerede ise hiç bir iz bırakılmamıştır (Demir, 2016: 35).

4. 19. Yüzyılda Çapakçur'un (Bingöl) çevre ve şehircilik bakımından durumu

4.1. Çapakçur kazasının yerleşimi

1840'larda şehirler için ekonomik ve toplumsal dönüşüm başlamıştır. Bu durum bir çok alanda olduğu gibi yapı üretiminde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Gelişen ulaşım imkanları, banliyöleşme ve merkezi iş alanlarının oluşumu gibi kentlerde yeni çıkan sorunların çözümü için kurumsal ve yasal yeniliklere başvurulmuştur. Pek tabii sorunların kısa sürede çözümü de söz konusu olamamıştır (Dağıstanlı, 2007: 29). Bu yüzyılda, bir köy-kasaba durumundaki Çevlik merkezinin şehircilik sorunları ile boğuşmuş olduğu söylenebilir.

V. Cuinet'e göre 1890 yılında Çapakçur, 450 haneli, 1075 nüfusu, 8 dükkânı, bir fırını olan, meyve bahçeleri ve üzüm bağları ile çevrili küçük bir yerleşim birimi idi (Cuinet, 1892: 618; Tuncel, 1992: VI, 183, 184). 1892 yılında Çevlik (Bingöl) Kasabası (eski çarşı, aşağı çarşı) Çapakçur kazasının merkezi idi. Bu sırada kaza idaresi 8 nahiyeye ve 88 köye sahip idi (*Salname-i Vilayet-i Bitlis*, 1310: 264). H. 1316/1898-1899 yılı salname kayıtlarına göre, yalçın kayalıklar üzerine inşa edilmiş olan eski Çapakçur Kalesi, iskâna elverişli olmadığı için daha önceleri terk edilmişti. Kaza merkezi, 1898 yılından dört yüz sene evvel (Ab-ı Tâhûr) Abtor köyünde idi. Bu merkez 1898 yılından yaklaşık yüz elli yıl önce şimdiki Çevlik (Çoluk) köyüne (Aşağı Çarşı mevkiine) taşınmıştı. Bu sırada Çapakçur kazasının, Pirhankök adlı bir nahiyesi ve toplam 83 köyü vardı (*Salnâme-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilâyeti Matbaası, 1316: 297, 299, 300; COA, Y. PRK. AZN, nr. 14/30).

1898 tarihli Osmanlı salnamesinde yukarıda önemli bilgiler verilmesine karşılık, sancak merkezinin önceki yerleşim alanları hakkındaki görüşlerin, en azından ilk devirler için doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü, salnameye göre bugün Bingöl'ün doğusunda bulunan eski Abtor köyü, 1898 yılından yaklaşık dört yüz sene önce yani 1500'li yılların başlarından itibaren Çapakçur kazasının merkezi idi. Ancak, yukarıda tespit olunduğu üzere, o tarihlerde Kale önu mahallindeki Ribat köyü, Çapakçur sancağının idare merkezi idi. Bu merkez, takip eden süreçte Abtor köyüne taşınmış olabilir. Nitekim bu eski köyün

Foto. 5. Şifahan Bey Camii'nin son şekli ile dıştan görünümü. **Kaynak:**

<https://lh3.googleusercontent.com/proxy/felSYBMuavUGUMkZZH78YIXHGnuGpH-zkxRkuPtkHV91oh-ny31W87hFYGJITQMx4PPbe1Wuz1jdR3COkeyIUpUvg7qHCv3gUqFJ73o>

bulunduğu alanda bazı kalıntıların olduğu ancak yakın zamanlarda bunların da ortadan kaldırılmış olduğu bilinmektedir. Buna göre kaza merkezi, tahminen 1750'li yılların başında Abtor köyünden Çevlik bölgesine taşınmıştır. Ancak ne yazık ki, salnamedeki kayıtlar dışında, konu ile ilgili kesin bilgiler mevcut değildir. Ayrıca, kaza merkezi Çevlik köyüne taşınmasına rağmen, bu yıllarda ve sonrasında burası, iskan itibarıyla yine bir köy yerleşimi olmaktan kurtulamamıştır. Haliyle burası için uzun bir süre gerçek bir şehirleşme sözü konusu olamamıştır. Buna karşın suya yakınlık, küçük ölçekli sebze ve meyve yetiştirme imkânı ile kışın olumsuz etkilerinden korunma düşüncesinin bu yerleşim birimine geçişte etkili olduğu söylenebilir.

4.2. Vakıf mimari eserler ve vakıfların şehrin gelişimindeki rolü

Çapakçur çevresinin dağlık oluşu ve tarım arazilerinin yetersizliği, geçmişten bugüne hayvancılığın göreceli olarak öne çıkmasına yol açmıştır. Bu durum, çevrede ve şehir merkezindeki meslek kollarının, iş imkanlarının ve nüfusun düşük ve sınırlı kalmasına yol açmıştır.⁵ Pek tabii bu hal, geniş çaplı vakıf veya kamu yapılarının ve büyük külliyelerin oluşumunu engellenmiştir. Bununla beraber, yerleşim biriminin ölçeği çapında vakıf eserlerin de toplum hayatına tesirleri olduğu inkar edilemez. Nitekim kasaba ve çevresinde adlarından söz edilen Şeyh Berekât Zaviyesi Vakfı (*1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası -Nüfus ve İskân*, 2014: 113-115; DŞS, nr. 3748, Gör. 102) ve bugün mevcut olmayan Abtor (Âb-ı Tahûr) köyünde olduğu ileri sürülen İsfahan Bey Camii ve Zaviyesi Vakfı gibi iki vakfın burada faaliyette olduğu ve bunların kendi çaplarında şehrin dini ve sosyal hayatına etkileri olduğu söylenebilir. Nitekim aynı adla çok sonraları Çevlik (Aşağı Çarşı mevkinde bir cami inşa edilmesi dikkat çekicidir.⁶

⁵ XVI. yüzyılın başlarında Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı olan Capakçur sancağında toplam 88 köy mevcut olup, Müslüman köy sayısı 80, gayrimüslim köy sayısı 7, Müslim ve Gayrimüslim karışık köy sayısı ise 1'dir (Bkz. *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası -Nüfus ve İskân*, 2014).

⁶ İsfahan Bey Camii'nin önceki yeri ve tarihi konusunda bazı bilinmezlikler ve şüpheler mevcuttur. İsfahan Bey Camii ve Zaviyesi'nin ilk yeri, tarihi ve vakfı ile ilgili bazı bilgiler karanlıkta kalmıştır. Bir tespitte göre Abtor köyü İsfahan Bey Camii, Zaviyesi ve vakıfları İsfahan Bey'in 1548 yılında öldürülmesinden sonra ortadan kalkmıştır. Belki bu nedenle 1550 tarihli Çapakçur Livası mufassal tapu tahrir defterinde mevcut Abtor köyü kayıtlarında bu vakfın eserleri, vakıf gelirleri ve görevlilerinden bahis yoktur. Yani o devirde böyle bir vakıf söz konusu değildir. İsfahan Bey'in öldürülmesi ve neslinin kalmamasının ardından belki ona kızgınlık dolayısıyla eserleri de ortadan kaldırılmış olabilir. 1548 yılından 1860 yılına kadar da bu vakfın varlığı ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu durum 1800'lü yıllardan itibaren tartışma konusu olmuştur. 1912 tarihli olup ahali tarafından hazırlanan bir arzı hal ile caminin mevcut kitabelerine vd. evrakına göre, Çapakçur Beyi İsfahan Bey'in Abtor köyündeki vakıfları onun ölümünden sonra yok olmuştur. Bugün Aşağı Çarşı adı ile bilinen yere taşınan Çevlik ahalisi, Abtor'daki harabenin kalıntılarını kullanmak suretiyle yaptırılmış oldukları camiye İsfahan Bey'in adını vermişlerdir. Cami, o günkü şartlarda kasabanın merkez camii vazifesini görmüştür. 1950'li yıllara kadar bu cami şehrin kalbi mesabesinde bir rol oynamıştır. Dini, ticari ve sosyal hayat onun çevresindeki çarşı ile yakınındaki mahallelerde şekillenmiştir. Aynı alanda bugüne ulaşan başka eserlerin bulunmaması, Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinde burada tam bir şehirleşmenin oluşmaması, uzun süre ayakta kalabilecek eserlerin inşa edilememesi, var olanların tahrip edilmelerinden kaynaklanmıştır. Sadece minaresi kalan cami, 1 Mayıs 2003 tarihli Bingöl depreminde yıkılınca, aslına uygun olarak yeniden yaptırılmıştır.

1892 tarihli salname kayıtlarına göre, Çapakçur kazasında mevcut biri İsfahan Bey, diğeri Şeyh Berekât ve diğeri ise sair erbâb-ı hayrat vakıflarından olan 12 cami ile Nazik köyü civarında bir kale harabesi vardı (*Salname-i Vilayet-i Bitlis*, 1310: 264) Çapakçur kazasının Çevlik/Çoluk kasabasında yer alan İsfahan Bey Vakfı'nın yarı hissesiyle Fahran köyünde bulunan Şeyh Berekât Vakfı'na ait vakıfların icar bedeli, 18 Temmuz 1904 tarihinde Hamidiye Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi Nazırı Vehbi'nin yazısı ile Hamidiye Hicaz Demiryolu'nun giderlerine terk ve teberru edilmesi istenmişti. Evkaf Nezareti de talebi dikkate alarak iki vakfın bazı gelirlerini Hicaz Demiryolu İdaresine tahsis etmişti (COA, EV MKT 3014/40).

Çevlik veya Aşağı Çarşı adı ile bilinen eski yerleşim merkezi dışında şehrin merkezi köylerinden Göltepesi Şeyh Ahmed Türbesi, Hacılar Şeyh Feyzullah Efendi Türbesi, Sarıçiçek Şeyh Ahmed Türbesi gibi mezarlar, türbeler veya ziyaret yerleri mevcuttur. Pek eskiye gitmeyen basit ve küçük yapılarla örtülü bu alanlarda metfun kişilerin, bölgedeki dini sosyal geleneğin şekillenmesinde etkili oldukları söylenebilir. Çünkü vakıf kültürünün geçmişten bugüne şehir kültürü ile dini hayatın ve sosyolojisinin şekillenmesinde önemli katkısı olduğu bir gerçektir (Levent, 2004: Butasım, 2010: 45-49).

4.3. 19. yüzyılın ikinci yarısında şehir yapılanması ve hükümet şehir anlayışı

Tanzimatın ilanını müteakip, devrin siyasî, askerî, idarî veya sosyal şartlarının ve taşıyıcı merkezileştirme siyasetinin etkisi ile Osmanlı idaresinde hükümet şehir anlayışı hakim olmaya başlamıştır. Bu uğurda hazırlanan muhtelif kararnamelerle bu anlayış uygulamaya konulmuştur. Özellikle 1864, 1867, 1871 tarihli nizamnamelerin ardından şehircilik anlayışı ile idare merkezlerinde resmi kurumlar veya kamu yapıları hızla kendini göstermeye başlamıştır. Aynı düşüncenin bir tezahürü Bingöl çevresinde de kendini göstermeye başlamıştır. Bu etkinin bir görünümü olarak devlet- vatandaş işbirliği ile özellikle 1866-1916 yılları arasında Bingöl çevresinde de bayındırlık çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Söz konusu çalışmalar, hükümet konağı, hapisane, cami, kilise, okul yapımı, köprü onarımı veya inşası, telgraf hattı çekilmesi ve yol yapımı ile ilgilidir.

(COA. MF MKT 1162/69-1; COA. ML_EEM__00962_00031_001_001, MF MKT 1154/48; Vakıflar Genel Müdürlüğü *Evkaf Defteri*, nr. 404, Umum 582: 528; Tapu Kadastro Müdürlüğü, Kuyud-u Kadime Arşivi, *TTD*, nr. 309: 9; *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası -Nüfus ve İskân-*, 2014.: 191-195, 274, 288; Demir (2008). 39-50; Butasım, 2010: 15-17; Tekin, 2013: 365-372).

Çünkü, Osmanlı devletinin bu son döneminde, taşrada ortaya çıkan idari bozulmalar ve düzensizlikler hükümet konaklarını, asayiş ihlalleri hapishaneleri, haberleşme gereksinimi, telgraf hattı inşasını, ulaşımdaki güçlükler yol yapımını, gayrimüslimlerin hassaslaşması toplumun bu kısmını memnun etme eğilimini, eğitim ve ibadet için okul, cami, kilise yapımını ve onarımını, ihtiyaçlar sıralamasında öne çıkarmıştır. Bununla beraber, Bingöl çevresi gibi, ikinci ve üçüncü derecedeki idarî birimler, büyük merkezlere göre, 20-50 yıl gecikmeli olarak söz konusu bayındırlık faaliyetlerinden yararlanmaya başlamışlardır (Baş, 2011: 117).

Bingöl'de belediye teşkilatının oluşturulmasıyla ilgili kayıtlara rastlanmadığı bu dönemde Bingöl'ün şehir yapılanmasıyla ilgili çalışmaların en dikkat çeken, Palulu Arpacıyan Ohannes'in sahibi olduğu bir binayı kiralamak suretiyle 1886 yılından itibaren bir hükümet konağının açılışı olmuştur (COA, DH. MB. HPS: 32/24; COA, DH. MKT: 1435/114, 1561/69, 1727/101; Baş, 2011: 120). Bu yıllardan itibaren spekülatif gelişmelere bağlı olarak tasarlanan ve inşa edilen banliyölerdeki gelişme, kasaba veya şehir arasında kalan bölgeyi değiştirmiştir. Popüler mimariler, dükkanlar, kamu tesisleri, eğlence, yemek mekanları ve ulaşım hizmetleri şehirleşmeyi desteklenmiştir. Bu dönemde, yerel ve az gelirli çevrelerin sahip olduğu gecekondü konut tipi öne çıkmıştır. (Dağıstanlı, 2007: 43, 44, 83). Bu dönemde, köy veya kasaba yerleşimine benzeyen Çapakçur merkezi (Çevlik, Bingöl), geleneksel halk mimarlığının yerel ve coğrafi çevreye uyumlu sade ve çoğunlukla doğal malzemelerle oluşturulmuş mimari yapılanmasını yansıtmıştır.

Yine bu dönemde, eğitim kurumlarının açılışı da ehemmiyet kazanmıştır. Özellikle Müslüman ahalinin eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla “*mektebi az ve kalitesiz, halkı farklı lisanlar konuşan Ege Adaları, Rumeli, Arnavutluk ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde ilkokuldan başlayarak mevcut müesseselerin ıslahı ve ihtiyaca göre yenilik yapılması*” konulu olup 15 Haziran 1904 tarihinde Maarif Nezareti tarafından ilan edilen karar (Eraslan, 1996: 82, 83) üzerine, Osmanlı coğrafyasındaki iptidai mekteplerin yanında orta dereceli rüşdiye mekteplerinin açılmasına önem verilmiştir. Daha sonra lise seviyesindeki idadilerin açılması söz konusu olmuştur. Pek tabii, Çapakçur merkezi ve diğer ilçelerinde özellikle ibtidai mektepler açılması girişimleri çoğalmıştır. Ancak, ülke genelinde ve Çapakçur çevresinde özellikle birinci kademe öğretim seviyesinde arzu edilen hedefe ulaşılamamıştır. Bu bağlamda, Bingöl merkezinde bir Ermeni okulunun açılışı da

söz konusu olmuştur. Talep, 25 Ocak 1914'te, merkezi idareye iletilmiş, ancak ilerleme sağlanamamıştır (COA, DH. İD: 30-2/54; Baş, 2011: 121, 122).

Bu yıllarda, pek çok vilayet ve kazada gündeme gelen konulardan biri de hapisane inşası olmuştur. Vilayetlere bu konuyla ilgili tebligat yapılmış, Bingöl kazasında hapisane inşası ve görevlileri hakkında çalışmalar yapılmıştır (COA, DH.MB.HPS. M: 7/6; COA, DH.TMIK.S.: 62/59; COA, DH.MB.HPS.: 20/80, 35/4, 68/47, 72/27. Baş, 2011: 122). Buna göre, 1906 ile 1914 yılları arasında, Çapakçur Hapishanesi harap ve ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Maddi imkânsızlıklar dolayısıyla, kadın hapishanesi yoktu. Dolayısıyla kadın mahkûm kabul edilememekte, tutuklular imam evlerinde alıkonulmaktaydı. Pek tabii, bu durumun çeşitli sakıncaları vardı. 1912 yılına gelindiğinde, Çapakçur kazası, Genç sancağı ve diğer kazalardaki hapishanelerin kirası, yeni hapisane inşası veya eski hapishanelerin satılması, bölgedeki idarecilerin önemli problemleri arasında idi. Bu yıllarda, erkek mahkûmlar hükümet konağında bulunan bir koğuşta, kadın tutuklular ise, muhtarların evlerinde tevkif ve hapsedilmekteydi. 1914 yılında, Çapakçur hükümet konağının dâhilinde, jandarma koğuşunun bitişiğinde, kerpiçten mamul, 71 zira murabbaında, amaca elverişli olmayan küçük bir oda, hapisane olarak kullanılmaktaydı. Kaza mutasarrıflığınca, aynı mevkide, hükümete ait arazi üzerinde, mahkûmlar ve mevkular için ayrı bölümleri bulunan kırk elli kişilik bir hapisane inşası düşünülmüş, ancak problem çözülememişti. Kadın hapishanesi için de bir yer tahsis edilememiştir (COA, DH.TMIK.S.: 62/59; COA, DH. MKT.: 2139/13; COA, DH. MB.HPS.: 7/6, 11/43, 15/54, 35/4, 43/31; Baş, 2011: 122, 123).

Aynı dönemde şehirleşme alt yapısının güçlendirilmesi yolunda başka faaliyetler de yapılmakta idi. Bunlardan en dikkat çeken Çapakçur bölgesine telefon-telgraf hatlarının çekilmesi olmuş idi. Bununla beraber, çevresindeki Erzurum ve Diyarbakır merkezlerine göre daha gecikmeli olarak ancak 1912 yılından itibaren Çapakçur kazası merkezine ve çevresine telgraf hattı çekilmesine başlanmış ve bu işlem yaklaşık iki yıl kadar sürmüştü (COA, DH. MKT.: 1455/56; 1448/59; 1471/84; COA, DH.İD.: 169/1. 48; COA, DH.EUM. 2.Şb.: 2/37; Baş, 2011: 124, 125).

Tanzimat hareketinin tetiklediği gelişmelerden bir diğeri vilayetlerdeki yol ağlarının iyileştirilmesiydi. Bu anlayışın bir sonucu olarak 19. yüzyılda ülkenin ulaşım şebekesi ve dış ticaret yolları gelişmeye başlamıştı. Bu arada, merkezi ve mahalli yöneticiler, ısrarla karayolu ve demiryolu şebekesinin geliştirilmesi konusuna eğilmişlerdi. 26 Ağustos 1869 tarihli “*Turuk ve Meabir Nizamnamesi*” ile ülkedeki yollar dört gruba ayrılmıştı. Bingöl çevresinin dâhil olduğu sancak,

kaza-köy yolları, dördüncü derecedeki yollar grubunda değerlendirilmişti. Buna göre Bingöl çevresindeki yollar, biraz daha geç inşa edileceklerdi. Önemli merkezlerin yollarının yapımına öncelik verilmesine rağmen, bu sıradaki sosyal sebeplerle askeriye tarafından Diyarbakır-Lice-Çapakçur yolunun acilen inşası talep edilmişti. Talebe binaen, Diyarbakır vilayetinin fevkalade bütçesine ödenek konulmuş ve 25 Ekim 1916 tarihinde hemen kullanılarak yolun inşasına başlanması izni çıkmıştı. Ayrıca, vilayet dâhilinde yapılan diğer yollar için ayrılan tahsisattan 348.420 kuruşluk bir ilave yapılarak yolun yapımına öncelik verilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla çok uzatılmadan yolun inşası tamamlanmıştı (COA, DH. UMVM.: 21/40, 26/40; COA, DUİT: 129/75; Çadircı, 1991: 300; Baş, 2011: 125).

5. 20. yüzyılın başlarında Çapakçur

5.1. Çapakçur kazasının idare merkezi

Farklı köylerin veya kasabaların zaman içinde Çapakçur sancağına veya kazasına idari merkezlik yapmış olduğu yukarıda beyan edilmişti. Bu kabilden bir durum da 20. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir ve kaza merkezi Müsyan köyüne nakledilmiştir. Buna göre, Genç sancağına bağlı Çapakçur kazası idare merkezinin Müsyan köyüne nakli hususu, İkinci Kolordu Kumandanlığı tarafından Sadaret'e ve Dâhiliye Nezareti'ne arz edilmiştir. Talep üzerine, Çapakçur kazası hükümet merkezinin geçici bir süreyle Müsyan'a (Yamaç)) taşınmasına izin verilmiştir. İzni alan Kolordu Komutanı Hakkı Bey, Genç sancağının mutasarrıfına göndermiş olduğu 3 Nisan 1917 tarihli yazısı ile asayiş ve emniyetinin daha düzenli sağlanabilmesi amacıyla Çapakçur hükümet merkezinin Genç sancağına daha yakın olan Müsyan köyüne naklini talep etmiştir. Nakil ile ilgili gerekçeli karar yazısında, Çapakçur kazasının merkezi olan Çevlik/Çolik kasabasının ahalisinin tamamen boşaldığı, evlerin birçoğunun yıkılmaya yüz tuttuğu, Müsyan köyünün ise, halkıyla daha mamur bir merkez olduğu ve asayiş bakımından ulaşılması kolay bir yer olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu geçici taşınma konusu ya gerçekleşmemiş veya devamlılık kazanmamıştır. Belki istenilen amaca ulaşamaması veya başka nedenlerle hükümet merkezi Çevlik/Çolik'e yani bugünkü Aşağı Çarşı olarak bilinen bölgeye nakledilmiştir (COA. DH. İ. UM. EK 107/79; Demir, 2016: 37).

5.2. Ermenilik ve eşkıyalık problemlerinin şehre etkisi

1550 tarihli tespitlere göre Çapakçur ve çevresinde Müslüman halkın yanında Ermeniler, meskûn idi. Mevcut köylerin 80'i Müslim, 7'si Gayrimüslim

Ermeni, 1'i Müsliman ve Ermeni karışık idi. Köyler, Türkçe, Kürtçe, Zazaca, Ermenice, Farsça ve Arapça isimler taşımakta idi ((1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası -Nüfus ve İskân, 2014). Daha sonraları bu köylere bir miktar Yezidi ve Kıptiler gelmişlerdi (Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Alâm*, IV, 1996: 2416; V. 3894; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1318: 347; *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, 1316: 290, 301; Çağlayan, 2008-b: 55). 1898 tarihli tespitlere göre, Çapakçur kazasının çoğunluğu Müslümanlardan müteşekkil idi. Az miktarda Ermeni ve daha az miktarda da Kıptiler bulunmakta idi (*Salname-i Vilayet-i Bitlis*, 1316: 301). Osmanlı idaresinde gayrimüslim ahali, Müslimler ile aynı vatandaşlık haklarına sahipti. Can, mal, namus emniyeti. İbadet, eğitim, ticaret vb. serbestisi devletin güvencesi altında idi. Bu duruma binaen Ermeniler, din, dil, kültür, inanç, ibadet, mezhep, din değiştirme, kilise inşası, tamiri, devlet memuru olma, okul açma (COA, DH. İD: 30-2/54-1,2,3,4,5; Çağlayan, 2008-a: 55), eğitim verme, gazete çıkarma, ticari ve ekonomik faaliyetler yapma serbestliği ile birlikte can, mal namus hürriyetine sahiplerdi. Ermeniler ile Müslümanlar, sosyal, ekonomik ve ticari ilişkileri ile birlikte aralarındaki hoşgörü ortamında bir ortak yaşama kültürü oluşturmuşlardı. Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslimlere ait özel ve kamusal yapılar mevcut idi. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nın ardından Müslümanların yanında Ermeniler de herhangi bir ayrıma uğramadan taşra idaresinde rol oynamaya başlamışlardı. Müslümanlar ile Ermeniler arasında iyi ilişkiler vardı. Osmanlı Devleti de bu durumu olumlu yönde destekliyordu. Toplumun her kademesinde görülebildiği gibi pek tabii iki topluluk arasında bazen sorunlar da görülüyordu (Çalışkan, 2008-a: 35, 70).

1878 Berlin Kongresi'nin ardından İngilizlerin ve Rusların, kendi emelleri doğrultusunda kışkırtmış oldukları Ermeniler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı idaresine karşı harekete geçmişlerdir. Zaman geçtikçe, iki taraf arasındaki dostluk ve sosyal barış bozulmuştur. İki taraf arasında oluşan güven bunalımı, din adamlarının ve yabancı konsolosların etkisi ile hızla düşmanlığa dönüşmüştür. Bu sırada, Müslüman halkın da güçlü oldukları yerlerde karşı faaliyetleri görülmüştür. Sonuç olarak Çapakçur, Genç, Solhan çevresinde Ermeniler ve Müslümanlar arasında çok şiddetli olmayan karşılıklı saldırılar ve çatışmalar görülmüştür. Çatışmaların en yoğun ve ciddi olanları ise, Kiği kazası ve bugün Bingöl idari bölgesi dışında kalan Talori bölgesinde gerçekleşmiştir. Fakat bu merkezlerde ve çevresindeki pek çok alandaki Müslüman halk, Ermenilerin kalabalık merkezleri dışındaki alanlarda daha baskın bir konumda olmuşlardır. (COA., HR. TO.: 258/77; COA, Y. PRK. TKM.: 4/35; COA, DH. MKT.: 1002/30, 2072/28, 1694/98; COA, Y. A. HUS.: 240/85, 285/74; COA, A.}MKT. MHM.: 610/7, 611/4, 620/7, 639/2, 4, 25, 658/26. 676/8; COA, Y.

MTV.: 137/20, 138/51; COA, D. HUS.: 45/1313/N-29; COA., DH. EUM. EMN.: 3/30, 88/36; COA., A.} Y.PRK. AZN.: 14/30, 18/48; COA, Y.PRK.ASK.: 99/41; COA, Y.PRK. A.: 10/4; Çalışkan, 2008-a: 71 vd.). Bununla beraber bu durum, 20. yüzyılın başlarında az miktarda bulunan Ermenilerin nüfus oranını pek de etkilememiştir. Bitlis vilayetinin 1893 tarihli verilerine göre, Genç sancağının toplam nüfusu 36.011 idi. Çapakçur kazasının da dahil olduğu bu sayımda toplam 36011 nüfusun 30.845 (%85,65)'i Müslim, 5.166'sı (14,35) Ermeni idi (Şimşek, 2000: 62). 1914 yılında yapılan tespite göre Genç sancağının toplam 26.070 nüfusundan 1603 %14,88)'ü Ermeni idi. Ermeni nüfus oranının daha düşük olduğu Çapakçur kazasının nüfusu 11.293 (%93,90)'ü Müslim, 234'ü Ermeni olmak üzere 12026 idi. Tespitlerden anlaşılacağı üzere, Çapakçur kazasının genel nüfus artışında bir duraklama söz konusu idi. Genel nüfusa kıyasla Ermeni nüfusu oldukça az idi ve esasen Çapakçur kazası az sayıda nüfusa sahip bir yerleşim birimi idi (*Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, 1336: 14).

III. Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Çevre ve Şehircilik Anlayışının Gelişimi

2.1. 1923-1940 dönemi

“Cumhuriyet döneminin başlarında (1924) sancaklar vilayetlere dönüştürülür iken; Genç sancağı vilayet haline getirildi. Çapakçur (Bingöl) bir kaza merkezi olarak bu vilayete bağlandı. Daha sonra (1927 yılında) Genç vilayeti lağvedildi. Genç merkezi ilçe yapılarak Elazığ'a bağlandı. Çapakçur ise, Elazığ'a bağlı ve Çevlik merkezli bir kaza haline getirildi. Bu durum 1929 tarihine kadar devam etti. Çapakçur, 1929'da Muş'a bağlandı, Bingöl adı verildi ve bir ilçe merkezi olarak yeni kurulan Muş iline bağlandı. 7 Aralık 1935'te kabul ve 2885 sayılı, 04.01.1936 tarihli Resmî Gazetede ilan edilen kanunla (Genç, Karlıova, Kığı ve Solhan ilçeleri Bingöl'e bağlandı) Bingöl adı verilen yeni bir il kuruldu (Foto 6). Bingöl adı, 1945 yılına kadar devam etti. 1945 yılında ise, şehrin adı da Bingöl olarak değiştirildi” (Soylu, 2009: 87-104; Tuncel, 1992: 183, 184).

Foto. 6. 1940’larda Bingöl. **Kaynak.** www.bingol.bel.tr yayınlar > dosyalar > 4.pdf

“Cumhuriyetin ilk yıllarında (1927), ülkemizde şehirselleşme kategorisinde 383 yerleşme bulunmakta idi. Bunlardan 355’i kasaba yerleşmesiydi. 1927 yılında şehirselleşmelerin büyük bir kısmının kasabalardan, hatta küçük kasabalardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu kasabaların biraz daha kalabalık olanları ülkenin özellikle batı kesimlerinde yer almış iken, diğer bölgelerde 10.000’den az nüfuslu merkezlerin dağıldığı gözlenmektedir” (Yüceşahin, 2004: 23-39). Bingöl de bu dönemde kasaba karakterinde bir yerleşmeydi. İl sınırları içerisinde kasaba hüviyetinde olan bir diğer yerleşme de günümüzde ilçe merkezi olan Kiğı idi.

1934 yılında yerleşmeyi etkileyen bir deprem meydana gelmiştir. “Bu deprem 200 yapının yıkılmasına ve 12 can kaybına yol açmıştır” (<http://www1.mmo.org.tr/> Türkiye’de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odasının Önerileri Oda Raporu). 4.9 büyüklüğündeki bu depremde yapılarda görülen zararın fazla olması dönemin koşullarıyla ilgilidir.

Bu dönemde “Bingöl şehrinin yatay gelişimi, ilk olarak kurulmuş olduğu Çapakçur Deresi Vadisi'nin uzanışına paraleldir. Yerleşme vadi doğrultusuna uygun olarak 1930'lu yıllara kadar yavaş ta olsa gelişmiş, konutlar vadi dışına pek taşmamıştır. Ancak bu gelişme doğrultusu 1930'lu yıllarda merkezden güneye doğru ilerlemiştir. Bu dönemde yatay gelişim doğrultusu KB-GD istikametinde Çapakçur Çayı'nın akış yönü doğrultusundadır” (Soylu, 2003). KB-GD yönlü bu gelişim akarsuya bağlı olarak ortaya çıkan olumlu etkiler nedeniyledir. Yeraltı ve yüzey sularının fazla olması, mutedil iklim koşulları, geçim olanakları ve ulaşım kolaylığı yerleşmenin bu doğrultuda yayılmasını sağlamıştır.

“1936 yılında il merkezi haline getirilen Çapakçur'da (Bingöl) başlangıçta Bingöl Çayı taraçalarının güneyinde ve doğusunda yer alan az eğimli düzlükler gerek tarım alanı olmaları gerekse drenaj sorunu nedeniyle yerleşme alanı olarak pek tercih edilmemiştir. Ancak bazı ailelerin tarım alanlarına yakın olma düşüncesi az sayıda da olsa, bazı konutların bu kesimlerde yapılmasına neden olmuştur. 1945 yılına kadar nüfusu pek fazla artış göstermemiştir. Bu sayım döneminde Bingöl'ün nüfusu 1616 kadardır” (Soylu, 2003: 1-268).

Foto. 7. 1945'te Bingöl'den bir görünüm **Kaynak.** Adil Önal

2.2. 1940-1960 dönemi

Bu dönemde de Bingöl yerleşmesi vadi tabanında yer almaktadır. Akkan, 1954 yılında Bingöl'e yaptığı seyahatte şehrin kurulduğu vadi tabanında hiçbir kamu kurumunun bulunmadığını, şehrin güneyinde hastane binası ve birçok

askeri tesis ve lojmanın bulunduğunu, bu sahada şahıslara ait binaların bulunmadığını bildirmiştir (Akkan, 1971: 41). Bu dönemde kamu kurum ve kuruluşlarına ait yapıların güneyde bulunmasının şehrin yayılmasında tesiri olmuş, “şehrin yatay gelişimi bu istikamette olmuştur” (Soylu, 2003: 35). Bingöl (Çapakçur) Çayı Vadisi’nin yamaçlarında eğim değerlerinin yüksek olması hem de yamaçlardan ev yapımında kullanılan malzemenin alınması yamaçların kütle hareketlerine karşı duyarlılığını artırmış, yamaçlarda kaya düşmesi ve heyelan başta olmak üzere kütle hareketleri meydana gelmiştir. “Özellikle iri blokların yuvarlanması” (Akkan, 1971: 41) meskenler için büyük tehdit oluşturmuştur. Artan su baskını tehlikesiyle 1955-1960 yılları arasında şehir akarsu vadisinden Bingöl Çayı taraçalarına doğru GD istikametinde yer değiştirmiştir. Şehrin GD’sundan Bingöl-Diyarbakır karayolu geçmektedir. Bu dönemde şehrin yayılım alanını belirleyen en önemli faktör doğal afetlere maruz kalma riskidir. GD’ya doğru bu yer değiştirme üzerinde beşerî özellikler (ulaşım ağları) de etkili olmuştur. Bu dönemde vadi tabanında kurulan yapılar 1-2 katlı olup, yakın çevreden temin edilen malzemedeki yapılmıştır. Haliyle bu durum binaların dikey olarak yükselmesini mümkün kılmamıştır. “Sosyal, ekonomik ve kültürel yapının da etkisiyle, yerleşim alanı uzun süre yatay olarak gelişmiştir. Bu dönemde kurulan mahalleler İnönü, Bahçelievler ve Mirzan’dır. 1950 yılında İnönü Mahallesi olarak bilinen kesimde yeni dükkânların yapılması ve esnaf sanatkarların buraya yerleşmesi Bingöl’ün çarşı alanını güneye doğru genişletmiştir” (Soylu, 2003) (Foto 7).

Foto. 8. 1960'lı yıllarda Bingöl Kaynak: M. Emin Barslan

1960 yılında Bingöl şehrinin nüfusu 8526'dır. Nüfus kriterine göre yapılan sınıflandırma dikkate alındığında bu dönemde şehir sınıfında yer alan bir yerleşme değildir (Foto 8). "1960'lı yıllara kadar kuzeyde Bingöl (Çapakçur) Çayı ile güneydeki dağlık ve ormanlık alanın meydana getirdiği sınırlılıklar, GB yönünde yayılımı engellemiş, şehrin GD istikametinde gelişme göstermesine neden olmuştur. Bu dönemde yapılar bir ya da iki katlı olup, yapılaşma yoğunluğu az ve boş alanları içeren gevşek bir doku ortaya çıkmıştır" (Soylu, 2003: 35).

2.3. 1960-1980 dönemi

Nüfus kriterine göre Bingöl'ün şehir hüviyeti kazanması bu dönemde olmuştur. Çünkü 1965 yılında Bingöl'ün nüfusu şehir yerleşmeleri için ölçüt sayılan 10.000'nin üzerine çıkmıştır. 1965 yılında nüfus miktarı 11.727 olmuştur. Ülkemizde "Şehirleşme hareketi, fonksiyonlara ve sanayileşmeye değil, daha çok nüfusun yığılmasına bağlı şehirleşmedir" (Avcı, 1993: 249-269).

Foto. 9. 1960'lı yıllarda Bingöl'ün eski yerleşim yerinden bir görünüm Kaynak: M. Emin Barslan

“Türkiye’de şehirleşme hareketleri 1970’lerden sonra farklı bir boyut kazanmıştır. 1980’e kadar olan devrenin ilk kısmı büyük şehirlere olan göçün hızlandığı, ikinci kısmı ise orta ve küçük şehirlerin sayılarının hızla arttığı bir dönem olarak belirmektedir. Bu dönemde yeni oluşan küçük şehirlerin yanında, mevcut şehirlerin önemli bir kısmında belirgin nüfus artışları olmuştur” (Avcı, 1993: 264). Tarım ve hayvancılığının esas geçim kaynağı olduğu Bingöl’de ekonomik gelişme, doğal ve göçlere bağlı olarak meydana gelen nüfus artışı, yeni yerleşme alanlarına olan ihtiyacı artırmış, bu dönemde yapılaşma süreci hızlanmıştır. 1980 döneminde nüfus miktarı 28.146’dır. Bu dönemde vadi tabanından GGD’ya doğru meydana gelen yer değiştirme/gelişme üzerinde bu sahanın yüzey şekilleri açısından sade bir özellik göstermesi etkili olmuştur. Aynı

zamanda yerleşime açılan bu sahalar kaya düşmesi, heyelan gibi kütle hareketleri ile su baskını riskine karşı vadi tabanına göre yerleşmeye daha elverişliydi. Eski yerleşmenin kuzeyinde yer alan günümüzde Saray, Recep Tayyip Erdoğan, Şehit Mustafa Gündoğdu ve Karşıyaka mahallerinin bulunduğu saha geçmişte orman açısından çok zengin iken, kentleşmeye bağlı olarak ormanlar tahrip edilmiştir (Foto 9).

Şehir yerleşmesi, “1973 yılına kadar 1965 yılında onanan imar planı sınırlarını zorlayarak güneybatıdaki eğimli alanlara doğru büyümüştür” (Soylu, 2003: 35). Günümüzde bu istikamette gelişme devam etmektedir. Bu genişleme hem yatay hem de dikey olarak gerçekleşmektedir. Bu genişleme doğrultusu ileride bazı sorunlara yol açabilecektir. Çünkü dağlık sahalara doğru yatay gelişme, konut yapımı için yamaç dengesinin bozulmasına, yerleşmelere zarar verebilecek kütle hareketlerinin meydana gelmesine neden olabilecektir. 1960-1980 döneminde Bingöl’de şehirleşmeyi etkileyen en önemli olay 21 Mayıs 1971’de meydana gelen depremdir. “Bingöl Depreminin en şiddetli görüldüğü saha Bingöl şehrinin yer aldığı kısımda adı geçen depresyonun batı istikametindeki uzantısına ve Göynük oluşuna doğru girinti resmeden, nispeten dar bir episantral alan teşkil etmektedir” (Bilgin ve diğ., 1972: 7). Bu depremde şehir yerleşmesindeki konutların büyük bir bölümü yıkılmıştır. Haliyle depremde en fazla zarar Bingöl (Çapakçur) Çayı Vadisi’nin yatağında ve taraçalarda yer alan konutlarda oluşmuştur. “Deprem sonrası şehir daha düz alanlara doğru kaymış ve Çapakçur Vadisi’nin güney ve kuzeyi ile Genç ilçesi yolu üzerinde gelişme göstermiştir. En son gelişme alanları ise Elazığ-Bingöl-Muş karayolu üzerinde yer alan Düzağaç mevkiidir” (Soylu, 2003: 35).

Ancak bu dönemde vadinin güneyinde yerleşmelerin daha fazla olduğu görülmektedir (Foto 10). Tüm Doğu Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Bingöl’de de şehir yayılımı ulaşım akslarına paralel olmuştur. İl merkezinin çevre şehirlere bağlayan karayollarının çevresinde yerleşmeler yoğunlaşmaktadır. “1970-1980 yılları arasında bugünkü Kültür Mahallesi olarak adlandırılan mahalle kurulmuştur. Bu devrede şehrin güney kesimini oluşturan Yenişehir ve Yeni mahalle olarak adlandırılan mahalleler doğmuş ve gelişme göstermiştir. (Soylu, 2003: 39). Şehrin bu istikamette genişlemesi üzerinde kamu kurum ve kuruluşlarının büyük bir bölümünün burada bulunmasının da etkisi olmuştur. Bu dönemde Kültür Mahallesi çoğunluğu iki katlı afet evleri olarak adlandırılan yapılardan oluşmaktaydı. Bu yapıların büyük bir bölümü günümüzde yıkılarak çok katlı yapılara dönüştürülmüştür.

“1971 yılında Bingöl şehir merkezinde meydana gelen deprem felaketinden sonra şehrin yeni yerleşim alanları ihtiyacının ortaya çıkması sonucunda, merkezi yönetim tarafından afetzedeler için İnönü Mahallesi’nde de çok sayıda yapı inşa edilmiştir. Yörede İnönü Mahallesi’nin bir bölümüne “Afet Evleri” adı verilmekteydi. Yaklaşık 40 yıllık bir geçmişe sahip olan bu konutların büyük bir kısmı geçen süre zarfında yaşanan deprem olaylarının etkisiyle ciddi oranda tahrip olmuş” (Üstündağ, 2011: 114), günümüzde TOKİ tarafından kentsel dönüşüm çalışmaları çerçevesinde yıkılmış ve çok katlı, depreme dayanıklı modern yapılar yapılmıştır.

2.4. 1980-2000 dönemi

Bu dönemde yaşanan terör olayları ile şehre yoğun göç yaşanmıştır. Buna bağlı olarak meydana gelen nüfus artışı yeni yerleşme alanlarına olan ihtiyacı artırmıştır. Bunun sonucunda “1980-1990 devresinde Çapakçur çayının kuzey kesiminde yer alan Karşiyaka Mahallesi ve Saray Mahallesi’nin güney kesimi gelişme göstermiştir. Elazığ-Bingöl-Muş karayolunun yenileştirilmesi ve bazı kamu kurum ve kuruluşlarının da buraya yapılması 1990-2000 yılları arasında Karşiyaka, Saray ve Düzağaç mahalleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde gelişme Bingöl-Muş karayolu güzergâhı boyunca olmuştur. Ulaşım yoğunluğunun fazla olduğu bu yol, aynı zamanda ülkemizi İran’a bağlayan karayoludur. Bu sahada yapılan yapılar bu dönemde en fazla 4-5 kat olup, günümüzde kentsel dönüşüm çalışmaları ile yıkılmış ve yerlerine 7-8 katlı yapılar yapılmıştır. Bingöl gibi deprem riskinin çok yüksek olduğu bir yerde dikey yapılaşmaya mutlaka kısıtlar getirilmelidir.

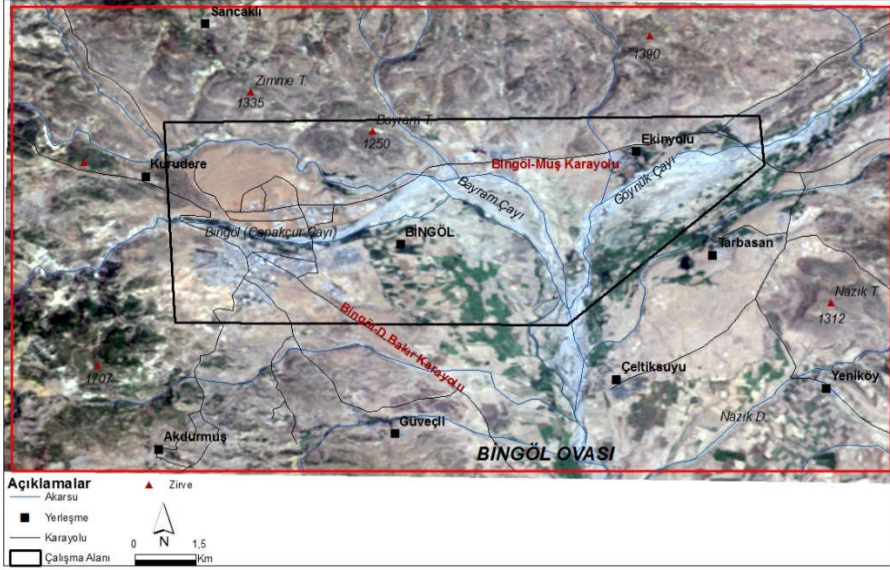

Foto. 10. 1980'lerde Bingöl'den bir görünüm. **Kaynak.** Aziz Önal-M.Emin Barslan

1980-2000 döneminde Bingöl (Çapakçur) Çayı'nın kuzeyine kurulan yerleşmeler Emniyet Müdürlüğü, Sosyal Güvenlik Kurumu, Bayındırlık Müdürlüğü, Düzağaç Sağlık Ocağı gibi kurum ve kuruluşların çevresi nüfuslanmıştır. Günümüzde de Bingöl Üniversitesinin bu sahada bulunması yerleşmelerin yoğunlaşmasına neden olmaktadır. "Aynı dönemde Sanayi Sitesi, Et-Süt Kurumu ve Cezaevinin Elazığ-Bingöl-Muş karayolunun güneyi ve kuzeyi boyunca sıralanması yerleşmelerin yoğunluk kazanmasına neden olmuştur". Doğuya doğru bu gelişimle Kaleönü Mahallesi gelişme göstermiştir. "Bingöl-Diyarbakır karayolu üzerinde de Kültür ve Aydınso Mahalleri gelişme göstermiştir" (Soylu, 2003: 40, 41). Ancak yeni kurulan bu mahalleri oluşturan yerleşmeler 2003 yılında meydana gelen depremden büyük zarar görmüştür. Kamu binaları ile konutların büyük bir bölümü depremde ya yıkılmış ya da ağır hasar görmüştür. Bu değerlendirme yeni yerleşme alanlarında konut yapımında doğal koşullara uygun davranılmadığını göstermektedir.

Uydu görüntüleri değerlendirildiğinde 1990 yılında Bingöl (Çapakçur) Çayı'nın kuzeyindeki sahanın yerleşme açısından henüz yoğun olarak kullanılmadığı görülmektedir. Bu dönemde de yerleşmenin Bingöl Çayı'nın

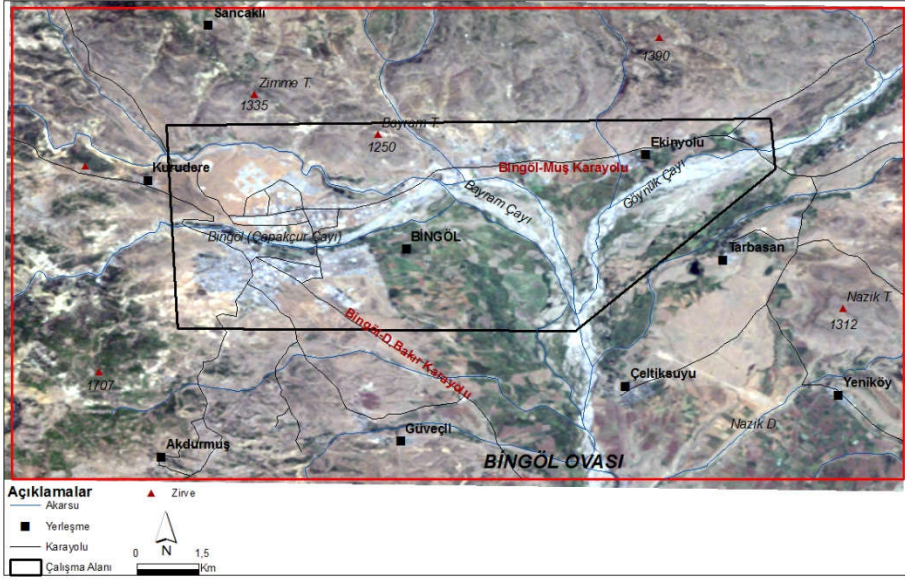
güneyinde yoğunlaştığı ve henüz yayılmadığı görülmektedir. 1990 yılı uydu görüntüsüne göre güney ve güneybatı yönünde bir yayılım söz konusudur. Bu dönemde Bingöl (Çapakçur) Çayı kuzeyinde öbekler halinde yerleşmeler görülmektedir (Şekil 5).

Şekil 5. 1990 Landsat uydu görüntüsüne göre Bingöl şehir yerleşmesi

Bu dönemde “özellikle Elazığ – Muş karayolunun kuzeyinde yer alan Uydükent-Uzansavat ve Kaleönü Mahallerinde konut yoğunluğunun düşük olması ve yerleşim alanlarının yeterli büyüklükte olması nedeniyle imar planı uygulamalarının zemine aplikasyonu sırasında önemli zorluklarla karşılaşılmaştır. Özellikle Uzunsavat ve Kaleönü mahallelerinde ayrıık nizam, tek katlı, bahçe içinde bağımsız konutların yaygın olduğu gözlenmiştir. Bu mahallelerde konut alanları, şehir merkezinde bulunan konut yapılaşmalarının aksine geniş, asfalt yolların kenarlarında sıralanmıştır” (Üstündağ, 2011: 116).

2000 yılı uydu görüntüsüne göre kuzeyde yer alan sahada yerleşme yoğunluğunun artmaya başladığı görülmektedir. Uydükent Mahallesi, Saray ve Karşiyaka Mahallerinin oluşturduğu bu sahada kooperatifleşme hareketlerine bağılı olarak yeni yapıların sayısında artış görülmüştür (Şekil 6). 1980-2000 yılları arasındaki dönemde Bingöl Çayı'nın kuzeyindeki ormanlık saha yerleşmeye açılmıştır. Bu sahada hem bitki örtüsünün tahribi hem de kentleşmeye bağılı olarak zemin geçirimsizliğinin azalması, altyapının da yetersiz olması su baskını olaylarını artmasına yol açacaktır.

Şekil 6. 2000 yılı Landsat TM5 uydu görüntüsüne göre Bingöl şehir yerleşmesi

Bu dönemde yerleşme dışından doğal afetlere bağlı olarak da göçler meydana gelmiştir. Bingöl ili, ülkemizde doğal afetlerden en fazla zarar gören yerleşmelerin başında gelmektedir. İl, meydana gelen afet sayısı açısından ülkemizde ilk sırada yer almaktadır. Özellikle kırsal sahalarda topoğrafik koşullara bağlı olarak, yerleşmeler elverişsiz sahalarda kurulmaktadır. Bu yerleşmeler deprem, heyelan, kaya düşmesi, su baskını gibi afetlere maruz kalabilmektedir. Afetlere maruz kalan yerleşmeler için yeni yerleşme sahaları oluşturulmaktadır. Bu dönemde özellikle kırsal sahalarda afetlerden etkilenen afetzedeler için şehir merkezinde Uydükent Mahallesi'nde yeni meskenler yapılmıştır. Bu yapıların büyük bölümü günümüzde kentsel dönüşüm çalışmaları çerçevesinde yıkılmış ve çok katlı yapılara dönüştürülmüştür. Uydükent Mahallesi'nde yapılan yeni yapılar çok sıkışık bir vaziyette olup, yeşil alanlar açısından fakirdir. Yerleşme yoğunluğunun günümüzde çok fazla olması deprem zararlarını artıracak bir durum oluşturabilir.

“Fiziki açıdan yeni kurulacak kentlerde barınan insanların sağlıklı bir yaşam sürdürmeleri isteniyorsa buraların jeolojik tehlikelere karşı son derece güvenceli olması gerekir. Jeomorfolojik faktörler dikkate alınmadan seçilen yerleşme alanları, ortaya çıkan bir takım sorunlar nedeniyle terkedilmektedir (Bilgin, 1989: 36). Bingöl şehrinde bu çekincelerin yerleşme alanların seçiminde

ve yapılaşmada pek dikkate alınmadığı söylenebilir. Özellikle deprem yörelerinde dikey yapılaşmaya kısıtlamaların dikkate alınması bir zorunluluktur.

2.5. 2000-2020 güncel dönem

Bu dönemde de Bingöl il merkezini de etkileyen bir deprem meydana gelmiştir. 6.4 büyüklüğündeki bu depremde çok sayıda yapı yıkılmıştır. “1 Mayıs 2003 Bingöl depremi için önerilen ana şok dış merkez lokasyonların depremin Bingöl kentinin yaklaşık 15 km kuzey-kuzeybatısında gerçekleştiğini göstermektedir” (Emre ve diğ., 2003). Depremde en fazla hasar Bingöl Çayı Vadisi ile Bayram (Gayt) Çayı taraçalarına kurulan yapılarda görülmüştür.

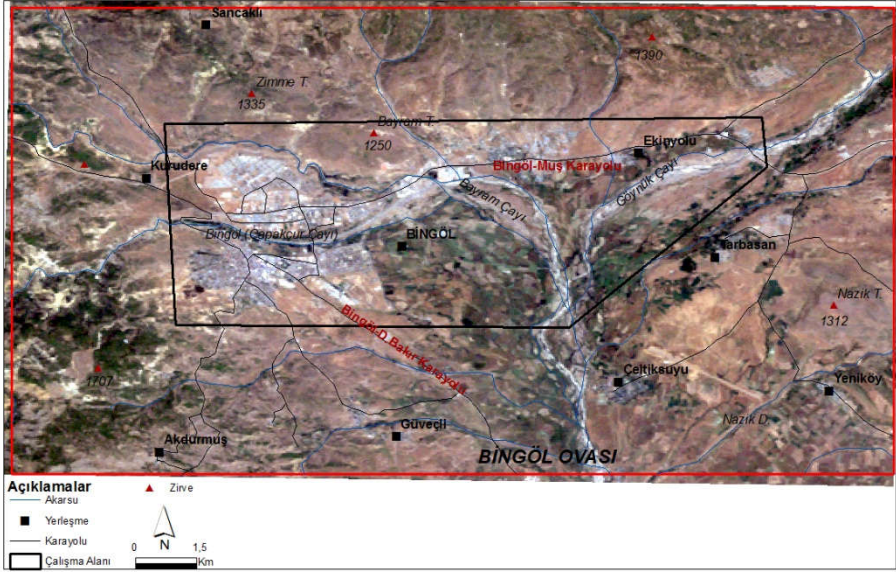
“Sanayi devrimiyle dünyada ekonomik ve sosyal yaşamda meydana gelen gelişmeler, kırsal kesimden göçlerle birlikte kentlerdeki konut gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Öteden beri gelir seviyesi konut edinme imkanına yetersiz dar gelirli kesimler için sağlıklı ortamlarda barınma önemli bir sorun olmuştur. Tüm dünyada bu sorun başta devlet olmak üzere yerel yönetimler, sosyal kuruluşlar ve özel sektör tarafından çözülmeye çalışılmaktadır. Ancak bu kuruluşlar özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde hızlı kentleşmenin ortaya çıkarmış olduğu *toplu konut açığını gidermede yetersiz kalmaktadır*” (Koca ve Karadeniz, 2014: 101-128). Ülkemizde bu açık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı tarafından giderilmektedir. 2003 yılında meydana gelen deprem sonrasında Uydukent ve Kaleönü Mahallelerinde depremzedelere TOKİ tarafından konutlar yapılmıştır. Yeşil alanları ve geniş caddeleri, otopark alanları ile bu yapılar planlı şehirleşmeye örnek oluşturmaktadır. Ayrıca TOKİ tarafından içerisinde eğitim kurumları ve sosyal donatıları olan konutlar İçmeler bölgesinde yapılmış ve bu saha mahalle statüsü kazanmıştır. Kentsel dönüşüm çalışmaları ile şehir merkezinde (İnönü Mahallesi) bulunan eski yapılar yıkılarak, Toplu Konut İdaresi Başkanlığı tarafından modern, yeni yapılar yapılmıştır (Foto 1). Bu çalışmayla İnönü Mahallesi’nde 1376 konut yapılmış, cami, okul, açık otoparklar, yeşil alanlar, çocuk oyun alanları ile Bingöl’ün en modern sitesi ve yaşam merkezi oluşturulmuştur.

Foto. 11. 2019'da Bingöl şehri ve yayılım alanı.

Kaynak. Makale yazarları

Bu dönemde de şehir merkezine göçler devam etmiştir. Bir önceki döneme göre şehir nüfusunda %50'ye yakın bir artış meydana gelmiştir (Şekil 4). 2010 yılı uydu görüntüsüne göre kuzeyde Bayram (Gayt) Çayı'na doğru olan sahada yerleşmelerin arttığı görülmektedir. Bu dönemde aynı zamanda Bingöl-Muş karayolu istikametinde yerleşmelerin çoğaldığı görülmektedir. Güneydoğuya doğru yerleşmelerde meydana gelen yayılım 2010 uydu görüntüsüne göre belirgin olarak görülmektedir (Şekil 7).

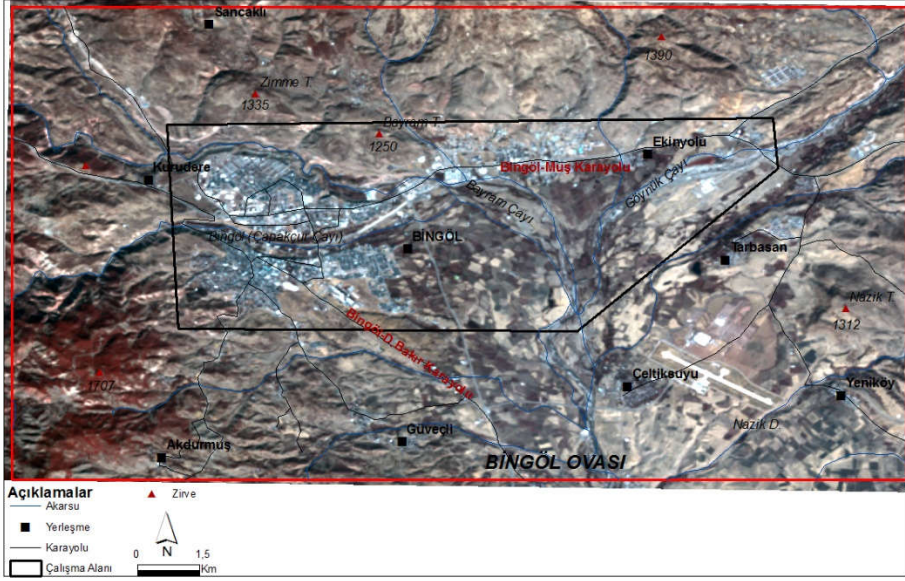

Şekil 7. 2010 yılı Landsat TM 5 uydu görüntüsüne göre Bingöl şehir yerleşmesi

“Bingöl şehrinde 1952 yılında yapılan ilk ve 1976’da yapılan ikinci ve 1995 yılında üçüncü imar planı da şehrin yatay gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bingöl şehrinin yeni kurulmuş bir şehir olması nedeniyle, şehir merkezinde düzgün imar adalarının belirlediği mekânsal bir düzen hâkimdi. Bingöl (Çapakçur) çayının Bahçelievler ve Mirzan mahallelerindeki imar düzenini etkilediği kesimlerdeki dar ve düzgün olmayan yollara karşın, imarlı diğer tüm kesimlerde nispi olarak daha düzgün ve geniş yollar oluşturulmuştur” (Soylu, 2003: 42).

“Saha genelinde yerleşim alanları genel olarak doğu-batı yönünde bir uzanış göstermektedir. Bu durum, şehri K-G yönünde ikiye ayıran Elazığ-Muş karayolunun kenarlarında ve şehri D-B yönünde ikiye ayıran Bingöl-Genç karayolu kenarlarında çok belirgin olarak göze çarpar” (Üstündağ, 2011: 111). 2019 yılı Landsat 8 uydu görüntüsü incelendiğinde Kurudere doğusu (Recep Tayyip Erdoğan ve Selahaddin-i Eyyubi Mahalleri), Bingöl-Muş karayolu kuzeyi, Bingöl Çayı Vadisine göre GB-GD istikametinde yerleşmelerin arttığı görülmektedir (Şekil 8). Bu gelişim üzerinde özellikle Bingöl Üniversitesi kampüsünün bulunmasının büyük rolü bulunmaktadır. Ayrıca kamu kurum ve kuruluşlarının bu doğrultuda sıralanması yerleşmelerin bu aksta yoğunlaşmasını sağlamıştır.

Bingöl'de “Şehrin gelişim aksı yaklaşık olarak son 50 yılda Çapakçur Çayı vadisinden Elazığ–Muş şehirlerarası karayolu ve Bingöl–Genç şehirlerarası karayoluna doğru kaymıştır. Şehir merkezi, gelişmeye başladığı zamandan bugüne kadar bu iki gelişim akslarına bağlı olarak yayılım göstermektedir”. Bingöl şehri ve çevresinde “doğru bir mekânsal gelişim planlaması yapıldığı takdirde yerleşmeler için en uygun alanlar, sadece önümüzdeki 17 yıl boyunca genişleme ihtiyacını karşılayabilecek yeterliliktedir” (Esen, 2019: 101-112).

Şekil 8. 2019 Landsat 8 uydu görüntüsüne göre Bingöl şehir yerleşmesi.

Sonuç ve Öneriler

Bugün Bingöl ilinin merkezi olan şehrin ilk çağlardan bugüne yerleşimi, yerleşim alanlarının süreç içerisinde değişimi ve gelişimi çevre ve şehircilik bakımından incelediğinde, şehrin meskûn olduğu ova ve çevresinin tarih boyunca yerleşime konu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda ova, akarsu tabanları ve sekilerde yerleşim birimlerinin oluştuğu gözlenmiştir. Söz konusu sahalarda bir bakıma karakol veya kale görevi üstlenen tesisler inşa edilmiştir. Bu yerleşimlerden ulaşım, coğrafi, idarî, askerî ve sosyal yönleriyle öne çıkanlardan biri, zamanla değişmek suretiyle bölgenin idari merkezi olarak seçilmiştir. Ancak bu merkezler, devirlerine kıyasla, küçük çaplı yerleşim biri olmaktan kurtulamamıştır. Bu yerleşim birimleri ve çevresi özellikle ortaçağdan itibaren bazen nüfusu seyrekleşmiş ıssız bölgeler olarak tanımlanmıştır. Osmanlı devrinde

Çapakçur (Bingöl) sancağına merkezlik eden yerleşim birimi genellikle “köy” vasfı ile tanımlanmıştır. 19. yüzyılda da bu vasfı nedeniyle nahiye veya kaza merkezi tabir edilmesine rağmen, nüfusun azalmasına binaen idare merkezinin, bölgenin yine köy özelliğindeki farklı yerleşim birimlerine taşınması denemeleri yapılmıştır. Bu değişimler sırasında kazanın Cumhuriyet öncesi son idari merkezi, Bingöl (Çapakçur) Çayı Vadisi’nin tabanındaki Çevlik köyüne taşınmıştır. Bu vadi tabanındaki bu köyün idari merkez olarak seçilmesi, iklim koşullarının elverişli oluşu, su temininin kolay olması, tarım alanlarının geniş ve verimli olması ve ulaşım kolaylığı ile ilgilidir. Ancak bu durum bölgenin ve merkezi yerleşim birimini ekonomik ve sosyal kalkınmasını elde etmek adına yeterli olamamıştır. Bununla beraber burada ve çevresinde kalabalık olmayan bir nüfus miktarı Cumhuriyet devrinin ilk yarısına kadar her zaman varlığını devam ettirmiştir.

Cumhuriyet Türkiye’sinde şehircilik bakımından atılan planlı adımlar, kademeli olarak Bingöl çevresinde de hissedilmiştir. 1950’li yıllardan itibaren nüfus artışına ve civar yerleşkelerden gerçekleşen göçlere bağlı olarak bugün “eski çarşı mevki” olarak bilinen bu vadinin tabanından Bingöl Çayı’nın taraçalarına vadi yamaçlarına ve vadi dışına doğru K-G yönündeki yerleşim başlamıştır. Bu yayılma, yamaçlardan kaya düşmesi, heyelan gibi kütle hareketlerinin meydana gelmesine yol açmıştır. Kütle hareketleri meskenleri etkilemiş, vadi tabanında mevcut yerleşmeler su baskınlarına uğramış, takip eden yıllarda yaşanan depremler, vadi tabanındaki yerleşmenin büsbütün yer değiştirmesini zorunlu kılmıştır. Başlangıçta, vadi tabanından güney-güneydoğu yönünde yer değiştirmeler olmuş, zamanla şehir güney yönünde yayılmıştır. Bu değişim, kasabanın modern anlamda gelişimi bakımından da ilk adımların atılmasına yol açmıştır. 1980 yılına kadar kamu kurumları istisna olmak üzere daha çok 2 katlı binalar yapılmış, 1980 yılından sonra kooperatifleşme hareketlerine bağlı olarak çok katlı yapılaşma başlamıştır. 1980 yılından sonra özellikle Bingöl-Muş karayolu ve Bingöl-Diyarbakır karayolu istikametinde yerleşmeler kurulmuştur. Bingöl’de şehirleşmeyi etkileyen en önemli doğal olaylar, 1971 ve 2003 yıllarında meydana gelen depremlerdir. 1971 depreminden sonra şehir merkezinde Kültür ve İnönü Mahallelerinde Afet evleri kurulmuştur. Bu yapılar günümüzde yıkılmış, TOKİ öncülüğünde çok katlı modern yapılara dönüştürülmüştür. 2003 yılında yaşanan deprem sonrasında Bingöl Çayı’nın kuzeyinde TOKİ tarafından deprem konutları yapılmıştır. Şehir merkezinde halen kullanılan az katlı yapılar bulunmaktadır. Bu yapıların bir bölümü, kırsal yerleşmelerde doğal afetlerden olumsuz etkilenenler için inşa edilmiştir. 2010 yılından sonra kentsel dönüşüm çalışmaları ile Bingöl şehir yerleşmesini

oluşturan mahallerde eski yapıların yerini yenileri almaya başlamıştır. İl geneline yayılan bu çalışmalar hızla devam etmektedir. Bu çalışmalarla çok katlı yeni yapılar yükselmektedir. Böylece şehir hem yatay hem de dikey olarak büyüme göstermektedir. Dikey yapılaşma, yörenin sismik durumu dikkate alındığında son derece risklidir. Şehrin güneydoğuya doğru gelişimi Bingöl Ovası tarafından sınırlandırılmıştır. Kuzeye doğru şehrin genişlemesi dağlık saha ve ormanlık alan tarafından, batıya doğru gelişim ise dağlık arazi tarafından kısıtlanmıştır. Bingöl'de yeni yerleşme alanları için güneyde hafif yükseltili sahalarda en elverişli alanlar oluşturmaktadır. Günümüzde şehrin kentsel dönüşüm çerçevesinde güneye ve kuzeye doğru genişlediği, ulaşım akslarının kuzey-kuzeydoğu yönünde bu genişlemeye doğrultu çizdiği görülmektedir. Şehrin gelişimi için Bingöl-Genç karayolu doğrultusu da dikkate alınabilir, karayolunun güneyi bu açıdan değerlendirilebilir. Şehrin verimli tarım arazilerinin bulunduğu Bingöl Ovası'na doğru genişlemesinin önüne geçilmelidir. Yatay ve dikey olarak gelişen şehirde betonlaşmaya bağlı olarak yüzeysel akışın artması, zemin pürüzlülüğünün azalması, doğal bitki örtüsünün tahrip edilmesi, doğal drenajın bozulması sel ve taşkınların zarar derecesini artıracaktır. Yatay yönde dağlık alanlara doğru yayılım konut yapımında yamaç dengesinin bozulmasına ve kütle hareketlerine yol açabilecektir. Bu nedenle yapılaşmada yörenin afet riski göz önünde bulundurulmalıdır. Bugün Aşağı Çarşı alanı olarak bilinen eski yerleşim bölgesinin ise, konumuna uygun modern bir planlama ile düzenlenip kontrol altına alınması ve yeni alanlarla pozitif bağlantısının sağlanması yararlı olacaktır.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Cumhurbaşkanlığı (Başbakanlık) Osmanlı Arşivi (COA)

A.} MKT. MHM., 610/7, 611/4, 620/7, 639/2, 4, 25, 658/26. 676/8.

A.} Y.PRK. AZN., 14/30, 18/48.

ADN. MHM., nr. 15, s. 227, hüküm. 1912.

D. HUS., 45/1313/N-29.

DH İ UM EK 107/79.

DH. EUM. EMN., 3/30, 88/36.

DH. MB. HPS (Dahiliye, Mebâni-i Emiriyye Hapishaneler Müdüriyeti), nr. 7/6, 11/43, 15/54, 32/24, 35/4, 43/31.

DH. MKT, nr. 1002/30, 1435/114, 1448/59, 1455/56, 1471/84, 1561/69, 1694/98, 1727/101, 2072/28, 2139/13.

DH.EUM. 2.Şb. (Dahiliye Emniyet-i Umumiye 2. Şube Evrakı), nr. 2/37.

DH. İD (Dahiliye İdare Kısmı Evrakı), nr. 30-2/54, 169/1. 48.

DH.MB.HPS. M (Dahiliye Mebani-i Emirriyye Hapishaneler Kısmı Müteferrik Evrakı), nr. 7/6, 20/80, 35/4, 68/47, 72/27.

DH.TMIK.S.(Dahiliye Tesrî-i Meâmelât ve Islahât Komisyonu Evrakı), nr. 62/59.

DH. UMVM (Dahiliye Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdiriyeti Evrakı), nr. 21/40, 26/40.

DUİT (Dosya Usulü İradeler Tasnifi), nr. 129/75,

EV MKT 3014/40.

HR. TO., 258/77.

MAD., nr. 18551, s. 14.

MF MKT 1154/48,1162/69-1.

ML_EEM__00962_00031_001_001,

TTD (*Tapu Tahrir Defteri*), nr. 200, s. 915, 916.

Y. A. HUS., 240/85, 285/74.

Y. MTV., 137/20, 138/51.

Y. PRK. AZN, nr. 14/30.

Y. PRK. TKM., 4/35.

Y.. PRK.ASK., 99/41.

Y.PRK. A., 10/4.

1.2. Diyarbakir (Amid) Şeriyeh Sicili (DSS.), nr. 3748, Gör. 102; DSS, nr. 3695, Gör. 39, 86.

1.3. Tapu Kadastro Müdürlüğü, Kuyud-u Kadime Arşivi, TTD, nr. 309, s. 9.

1.4. Vakıflar Genel Müdürlüğü: Evkaf Defteri, nr. 404, Umum 582, sayfa 528.

2. Eserler, Makaleler, Salnameler vd.

1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livası -Nüfus ve İskân-, Hazırlayan, M, Mahfuz Söylemez, Demir, Abdullah (2014), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları.

ACAR, Abdurrahman (2014), “Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Bingöl ve Çevresi”, *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Yay. Haz. Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl, s. 189-195.

AKBULUT, Yılmaz (1995), *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

AKKAN, Erdoğan (1971), “Bingöl'ün Yer değiştirmesinde Rol Oynayan Jeomorfolojik Faktörler”, *Jeomorfoloji Dergisi*, Sayı. 3, Ankara, s. 38-44.

AVCI, Sedat (1993), “Türkiye’de Şehir ve Şehirli Nüfusun Dağılışı (1927-1990)”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı. 28, Ankara, s. 249 – 269.

BALUKEN, Yusuf (2014), “Artuklular Devrinde Bingöl”, *I. Bingöl Sempozyumu (10-11 Haziran 2006)*, s. 43-50.

BAŞ, Yaşar (2011), “Çapakçur (Bingöl), Genç ve Kıyı Çevresinde Bayındırlık Çalışmaları”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1/ Cilt: 1/Sayı: 1, s. 117-137.

BAŞ, Yaşar (Güz-2013), “Çapakçur Köprüsü Geçiş Mukataası Üzerine Bazı Tespitler”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (ESOSDER)*, Cilt:12 Sayı: 47, s. 297-309.

BİLGİN, Ali (1989), “Yerleşme Alanlarının Seçiminde Jeomorfoloji”, *Jeomorfoloji Dergisi*, Sayı. 17, Ankara, s. 35-41.

BİLGİN, T., Erer, S., Göçmen, K (1972), *22 Mayıs 1971 Bingöl Depremi Tatbiki Jeomorfoloji Etüdü*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1722, İstanbul.

Bitlis Vilayetine Mahsûs Salnâme (1316), Bitlis Vilâyeti Matbaası.

BUTASIM, Nebi (2010), “Bingöl'deki Mimari Eserler”, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Van.

CUÏNET, Wital (1892), *La Turquie D'Asies. Geographie Administrative*, Ernest Leroux Editeur, C. 1, Paris.

ÇADIRCI, Musa (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara.

ÇAĞLAYAN, Ercan (2008-a), “Osmanlı Toplumunda Bir Arada Yasama Sanatı: Çapakçur’da Açılan Ermeni Mektebine Dair Belgeler”, *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Bahar, cilt: I, Sayı: II, s. 137–142.

ÇAĞLAYAN, Ercan (2008-b), “Bingöl (Çapakçur) Çevresinden Ermeni Müslüman İlişkileri (1856-1914)”, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

ÇEVİK, Adnan (2000), “XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi”, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), İstanbul.

DAĞISTANLI, Kader (2007), “Mimarsız Mimarlık ve Bingöl Kiğı Alagöz Köyü Üzerine Bir İnceleme”, (Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyesi (1336), *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiğı*, Dersaadet Hilal Matbaası, İstanbul.

DEMİR, “Abdullah (2016), Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar”, *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014*, Haz. İbrahim Çapak, Mahfuz Söylemez, Bingöl, s. 33-58.

DEMİR, Abdullah (2014), “Belgelerle Çapakçur Sancağı – 1515 ve 1799”, *I, Bingöl Sempozyumu, (10-11 Haziran 2006 Bingöl)*, Bingöl Belediyesi Yayınları, s. 194-210.

DEMİR, Abdullah (2008), ‘Belgelerle İsfahan Bey Camii ve Zaviyesi Vakfi’, *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı: 3, s. 39-50.

DEVLETŞAH SEMERKANDİ (1977), *Tezkire-i Devletşah*, Çev. Necati Lugal, C. 4, İstanbul.

EMRE, Ömer, Erdal Herece, Ahmet Doğan, Oktay Parlak, Volkan Özaksoy, Rukiye Çıplak, Selim Özalp (2003), “1 Mayıs 2003 Bingöl Depremi Değerlendirme Raporu”, *MTA Genel Müdürlüğü Jeoloji Etütleri Dairesi Başkanlığı*.

ERASLAN, Cezmi (1996), *Doğruları ve Yanlılarıyla Sultan II. Abdülhamit*, İstanbul.

ERDOĞAN, Serkan (2015), “Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M. Ö. II. ve I. Bin Yılda Tunceli ve Bingöl Bölgesi”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara.

EROL, Oğuz (1993), “Türkiye'nin Doğal Yöre ve Çevreleri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı. 7, İzmir, s. 13-41.

ESEN, Fatma (2019), “Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) ile Bingöl Şehri ve Çevresindeki Yerleşmelerin Mekânsal Gelişimi İçin Uygun Alanların Tespit Edilmesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), Muş, s. 101-112.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi (2006), C. 3, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

FIRAT, M, Şerif (1981), *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Türk Araştırmaları Enstitüsü, S. 16, Ankara.

GROUSSET, Rene (2006), *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

HOCA SAADEDDİN (1992), *Tacu't- Tevarih*, C. IV., Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

İBN ŞEDDÂD (1978), *el-Alâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Thk. Yahya Abbâre, C. III/I, Dimaşk.

İDRİS-İ BİTLİSİ (2001), *Selim Şahname*, Haz. Hicabi Kırlandıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KAYA, Mehmet (2014), “Cumhuriyet Arşiv Vesikaları Işığında Bingöl Vilayetinin Kurulması ve İdari Yapısının Düzenlenmesi”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, Ankara, s. 231-238.

KOCA, Halil (2014), Vedat Karadeniz, “Erzincan Ovasında TOKİ Uygulamaları ve Kentleşme Üzerindeki Etkileri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 19, Sayı. 31, Erzurum, s. 101-128.

KOMİSYON (1982), “Bingöl”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, s. 1329.

KONUĞÇU, Enver (1987), *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, Ankara.

KÖROĞLU, Kemalettin (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

LEVENT, Lamia (2004), “Bingöl Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri”, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.

MUHAMMED B, MAHMUD B, ECA ET-TÜRKİ (2018), *İbn Ecâ Seyahatnâmesi*, Tercüme, Mehmet Şeker, Ötüken Neşriyat A, Ş, İstanbul.

Salname-i Vilayet-i Bitlis (1310), Bitlis Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Vilayet-i Bitlis (1316), Bitlis Vilâyeti Matbaası.

Salname-i Vilayet-i Bitlis (1318), Bitlis Vilayeti Matbaası.

SEVİN, Veli (1987), “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması–1986”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, (6-10 Nisan 1987), Ankara, s. 1-44.

SEVİN, Veli (1988), “Elâzığ, Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1987”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara, 23-27 Mayıs 1988), Ankara, s. 451-500.

SOYLU, Hasbi (2003), *Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme Bingöl*, Aktif Yayınevi, Erzurum,

SOYLU, Hasbi (2009), “Bingöl’de Hızlı Şehirleşmeden Kaynaklanan Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1), Erzurum, s. 87-104.

SÜSLÜ, Azmi (1991), *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, 100. Yıl Üniversitesi Yayınları No :5, Ankara.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1996), *Kâmûsu'l-Alâm*, C. IV, Kaşgar Neşriyat, Ankara, s. 2416, C. V, s. 3894.

ŞİMŞEK, Halil (2000), *Geçmişten Günümüz Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

TEKİN, Rahmi (2013), “Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri’ne Göre Bingöl Vakıfları”, *III. Bingöl Sempozyumu (17-19 Eylül 2010)*, Bingöl Üniversitesi yayınları, 2013, s. 365-373.

TİRYAKİ, Sırrı (2008), “Bingöl Eskiçağ Tarihi”, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

TİRYAKİ, Sırrı (2011), “Tarih Öncesi Dönemlerden Urartulara Bingöl”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokiyumu (1-2 Ağustos 2009)*, Ed, Mehmet Mahfuz Söylemez- İbrahim Çapak, Ankara, s. 239-252.

TONBUL, Saadettin (1990), “Bingöl Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Gelişimi,” *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ankara, s. 329- 352.

TONBUL, Saadettin (1997), “Bingöl Dağında Buzul Şekilleri”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası, Arastırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı. 6, Ankara, s. 347-374.

TUNCEL, Metin (1992), “Bingöl”, *Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, C. VI, İstanbul, s. 183-184.

ÜSTÜNDAĞ, Önder (2011), “Bingöl Şehir Merkezinin Doğal Ortam Analizi ve Fiziksel Analizi”, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ.

YAKUT EL-HAMEVÎ (1867), *Mucemu'l-Buldan*, Thk. Ferdinand Wüstenfeld, C. 2, Leibzig.

YILMAZÇELİK, İbrahim (1995), *XIX, Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

YÜCEŞAHİN, Murat, Rüya Bayar, Murat Özgür (2004), “Türkiye’de Şehirleşmenin Mekansal Dağılışı ve Değişimi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(1), s. 23-39.

3. İnternet Kaynakları

http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059

<http://www1.mmo.org.tr/> Türkiye’de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odasının Önerileri Oda Raporu. Erişim Tarihi:30.06.2020.

<https://earthexplorer.usgs.gov/>